

ԼԵՎՈՆ ՇԱՀԻՆՅԱՆ

Ո՞ՐՆ Է ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ»
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ*

Խորենացու և նրա «Հայոց պատմության» շուրջ ծավալված ավելի քան երկդարյա վեճը, որը փոթորկոտ շափերի հասավ անցյալ դարի երկրորդ կեսին, չնայած խաղաղ վախճանին, բացասական հետևանքներ ունեցավ: Խորենացին իջավ իր բաղմադարյան սրբացված պատվանդանից, շրջադայեց V—IX դարերի վերջերը և միայն շնորհիվ Ֆ. Կոնիբերի, Ստ. Մալխասյանցի, Մ. Արեղյանի ու Հ. Աճառյանի նորից վերադարձավ V դար՝ արդեն մասամբ կորցրած իր աշխատության գիտական արժեքը: Ինչո՞ւ.

Մեզմ ասած, Խորենացին իրր պատմություն էր «հորինել», «առանց պատմականն ու առասպելականը իրարից զանազանելու» և «սխալաշատ», «հակասություններով լի» ու «քմաստեղծ» ժամանակագրության հեղինակ էր: Կասկածի ենթարկելով Խորենացու «Հայոց պատմությունը», բանասերներից շատերը (հատկապես նրա աշտու ըննադատները՝ Կարիեր, Խալաթյանց, Դադրաշյան, Ակինյան և ուրիշներ) սկսեցին կասկածել նաև հեղինակի աղնվությանը և, ճիշտ շհասկանալով Խորենացուն, աշխատեցին ամենուր մեղադրել նրան՝ դիտումնավոր փոփոխություններ կատարելու և կեղծիքի մեջ: Այս էր բուն պատճառը, որ Խորենացու շուրջ ծավալված գիտական բանավեճը հիմնականում ընթացավ նրա ապրած ժամանակաշրջանի, մասամբ էլ Խորենացու անձնավորության իսկությունը բացահայտելու ուղղությամբ, տեսադաշտից համարյա դուրս թողնելով նրա «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգի մեկնաբանման անչափ կարևոր հարցը: Այս առթիվ կատարված նախորդ սակավ փորձերն էլ (Վիտտոն եղբայրների, Սեն-Մարտենի, Բ. Պատկանյանի, Ն. Աղոնցի, Ստ. Մալխասյանցի և ուրիշների), որոնք, ինչպես կտեսնենք, Խորենացուն առաջնորդել են հակառակ Խորենացու, ոչ միայն ավարտվել են անհաջողությամբ և չեն լուծել նրա աշխատության ժամանակագրական հակասությունների հարցը, այլև իրենց հերթին հիմք են ծառայել, որթեն նրանք, ովքեր հակված էին մերժելու Խորենացուն, և թե նրանք, ովքեր փորձում էին հավատալ, հիմնականում երես դարձնեն Խորենացուց (հետևաբար Արշակունիների մասին տեղեկություններ թողած հայ բոլոր հեղինակներից): Սա է պատճառը նաև, որ Արշակունիների ժամանակաշրջանի պատմության և ժամանակագրության շատ հարցեր, որոնց նվիրված են Խորենացու աշ-

* Մովսես Խորենացու «Պատմության» ժամանակագրական համակարգի մասին վերջերս հրատարակվեցին ուշադրավ աշխատություններ (Ք. Ավդալրեկյան, Գ. Սարգսյան): «Բանրերի» խմբագրությունը, համոզված լինելով, որ մտքերի անկաշկանդ փոխանակությամբ միայն հնարավոր է հասնել հարցերի ճշգրիտ լուծմանը, հրապարակում է ընկ. Լ. Շահինյանի սույն հոդվածը, ԽՄԲ.

խատուության երկու գրքերը, շնայած մոտավորապես լուծված են համարվում, մնում են ո՛չ միայն հայ ժողովրդի պատմության, այլև համընդհանուր պատմագրության անբավարար լուսարանված հարցերի թվում:

Զցանկանալով այստեղ հանգամանորեն անդրադառնալ Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրությանը նվիրված նախորդ ուսումնասիրություններին, նկատի ունենալով, որ մեր աշխատանքը շատ հարցերում տարբերվում է նրանցից, մասամբ էլ այդ ուսումնասիրություններում առաջ քաշված որոշ կարծիքներ ու ենթադրություններ շոշափվելու են շարադրության ընթացքում, այսուհանդերձ անհրաժեշտ ենք համարում հայտնել, որ մինչև այժմ Խորենացուն ներկայացված մեղադրանքների, նրա «Հայոց պատմության» պատմական դերի անտեսման և այդ աշխատությունում նկատվող ժամանակագրական հակասությունների պատճառն իրականում ոչ թե Խորենացին էր, նրա «սխալաշատ ժամանակագրությունը» կամ այդ առթիվ սկզբնաղբյուրների քմահաճ օգտագործումը նրա կողմից, ինչպես բաղմիցս ուղղակի կամ անուղղակի ենթադրվել է, այլ Խորենացու ժամանակագրական վկայությունների սխալ մեկնարանումները, որոնք դրսևորվել են՝ 1. Արշակունիների անկախացման, 2. Արտավանի սպանության տարեթվի, 3. Պարսից Արշակունիների ընդհանուր տևողության, 4. Վաղարշակի թագավորության սկզբնատարվա, 5. Հայ Արշակունիների վախճանի, 6. Նրանց տևողության, 7. Սասանյան հարստության հիմնադրման, ինչպես նաև հարակից ու համանման հարցերում:

Նախապես պետք է նկատել, որ այդ սխալներն էլ ունեին իրենց ծնող պատճառները:

Առաջին ու հիմնական պատճառն այն է, որ նախորդ համարյա բոլոր բանասերները, վերոհիշյալ հարցերը մեկնաբանելիս, շնայած տեսականորեն առաջարկել են Խորենացուն հասկանալ Խորենացիով, գործնականում նրան առաջնորդել են գիտական լայն ճանաչում գտած մատենագիրների և անվանի պատմաբանների հետքերով: Փաստորեն Խորենացուն մեկնաբանել են հակառակ Խորենացու:

Նրկրորդ. նրանք զլխավորապես հենվել են Խորենացուց մեզ հասած Արշակունիների ժամանակագրական արքայացուցակների վրա և հիմնականում ճիշտ չեն որոշել այդ արքայացուցակներում տեղ գտած հետագա փոփոխությունների հարցը, որովհետև մեծ մասամբ անտեսել են Խորենացուն սկզբնաղբյուր ճանաչող հեղինակների վկայությունները:

Նրրորդ. սխալ որոշելով Արշակունիների անկախացման սկզբնատարին, որը Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ ու երրորդ գրքերի ժամանակագրության առաջին ու միակ ելակետն է, աշխատել են այլ նշանաձողեր փնտրել այդ համակարգում:

Չորրորդ. հիշատակված հարցերը, որոնք անբակտելիորեն կապված են իրար և փոխադարձաբար պայմանավորում են ու լրացնում միմյանց, մինչև այսօր ոչ մի ուսումնասիրողի կողմից համատեղ քննարկման նյութ չեն դարձել: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ Խորենացու ավանդած ժամանակագրությունը, սակավ բացառությամբ, լուրջ ուսումնասիրության չի արժանացել: Այստեղ նկատի շունենք Գ. Սարգսյանի վերջերս լույս տեսած աշխատությունը, որն այդ ուղղությամբ կատարված առաջին ծավալուն ուսումնասիրությունն է (Գ. Սարգսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1965):

Պետք է նկատել, սակայն, որ Սարգսյանի աշխատանքն էլ, շնայած որոշ ճիշտ եզրահանգումների, որոնք վերաբերում են այս կամ այն զահակալի իշխանության տարեքանակների ճշգրտմանը, ընդհանուր առումով հետու է «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգի իրական պատկերը ներկայացնելուց: Սարգսյանի վերականգնած աղյուսակը բնութիւնը չի բռնում Խորենացու համաժամանակագրական վկայութիւններով ու պատմա-ժամանակագրական տեղեկութիւններով, իսկ առանց այս պահանջները բավարարելու, չի կարող խոսք լինել այն մասին, թե վերականգնված է Խորենացու աշխատության ժամանակագրական համակարգը:

Խորենացու ժամանակագրության վերականգնման նախորդ փորձերից առանձնակի ուշադրության է արժանի Քաղևոս Ավդալբեկյանի աշխատանքը (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 4, էջ 206—212): Չնայած այլ ելակետին (ոչ ըստ Խորենացու) և առանձին արքաների իշխանության տարեքանակների ոչ ճիշտ վերականգնմանը, նա կարողացել է մինչ Սասանյան ժամանակաշրջանի հարցերում հասնել շոշափելի արդյունքի: Չեղբերած արդյունքներով, ինչպես կտեսնենք, Ավդալբեկյանի վերականգնած աղյուսակն, աննշան շեղումներով, մոտ է մեր վերականգնած աղյուսակի համապատասխան հատվածին:

Այս հոդվածում մենք նպատակ ենք ունեցել անդրադառնալ վերևում թվարկված հարցերին և տեսնել, թե ինչպե՛ս են մեկնարանվել Խորենացու վկայութիւնները նախորդ ուսումնասիրութիւններում և ո՞րն է Խորենացու վերոհիշյալ գրքերի ժամանակագրական համակարգը:

Նախքան բուն խնդրի լուծումը, անհրաժեշտ է անդրադառնալ հետևյալ առանցքային հարցերին.

1. Արդյո՞ք Խորենացին և նրան հետևող հայ հեղինակները Արշակունիների համար սահմանագծային տարեթվեր են բնդումել 250 (մ.թ.ա.) և 226 (մ.թ.) թվականները:

2. Հնարավո՞ր է նույնութիւնը բնդումել մեզ հասած Խորենացու ժամանակագրական վկայութիւնները:

Այս հարցերի լուսարանման համար, որոնց հետ օրգանապես կապված են ոչ միայն պարսից, այլև հայ Արշակունիների ժամանակագրության հարցերի ճիշտ լուսարանումը և, հատկապես, Խորենացու ժամանակագրական համակարգի մեկնարանման գաղտնիքը, շատ արժեքավոր տեղեկութիւններ են պահպանվել Խորենացու և հետագա հայ հեղինակների աշխատութիւններում, որոնց կաշխատենք անդրադառնալ ստորև:

Մովսէս Խորենացին իր «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի առաջին գլխում Արշակունիների սկզբնատարվա վերաբերյալ գրում է.

«Յետ տիրելոյն ամենայն տիեզերաց Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ, որդւոյ Փիլիպպեայ և Ոլոմպիադայ, որ էր քսան և շորրորդ յԱբիղղայ, բազմաց տալով զտէրութիւնն կառկաւ, զի ամենեցուն իշխանութիւն՝ Մակեդոնացոցն անուանեսցի՝ ինքն մեռանի:

Չկնի որոյ թագաւորեաց Բաբելոնի Սելևկիոս, զյուլովից կորզելով զիշխանութիւն. ուստի և զՊարթեա հնազանդեաց մեծաւ պատերազմաւ, և կոչեցաւ նիկանովր այնորիկ աղազաւ: Սորա տիրեալ ամս երեսուն և մի՝ թողու զթագաւորութիւնն որդւոյ իւրում Անտիոքայ, անուանեցելոյն Սաւտէր, ամս ինն և

տասն: Զսա յաշորդէ Անտիոքոս, ասացեալն Թեոս, ամս տասն, և ի մետասաներորդին ապստամբեն Պարբեք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոցն: Ուստի և թագաւորեաց Արշակ Քաշ...»¹:

Նույն գրքի երկրորդ գլխում, այս վկայութիւնը ավելի որոշակի դարձնելու նպատակով, անմիջապէս շարունակում է.

«Ուրպէս ասացաք՝ յետ վարսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի՝ քաղաւորէ ի վերայ Պարբեաց Արշակ քաշ ի քաղաքին, որ կոչի Բահղ Առաւօտին, յերկիրն Քուշանաց»²:

Համանման հորենացուն, այս միեւնույն տեղեկութիւնները վերավկայում են Գրասխանակերտցին³, Ասողիկը⁴, Թովմա Արծրունին⁵, Մխիթար Անեցին⁶, Վարդան Արեւելցին⁷ և շատ ուրիշներ:

Ինչպէս հորենացին, այնպէս էլ հիշատակված հեղինակները Արշակունիների անկախացման սկզբնատարին որոշելու համար երկու հնարավորութիւն են ընձեռում: Թե՛ մեկը՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանից մինչև Պարթևների անկախացումը, թե՛ մյուսը՝ Սելևկոս Նիկատորի թագավորութեան առաջին տարվանից մինչև Անտիոքոս Թեոսի 11-րդ տարին, միեւնույն ժամանակաշրջանն են արձանագրում: Վաթսուն տարի Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանից մինչև նրանց անկախացումը, վաթսուն տարի էլ Սելևկոս Նիկատորի թագավորութեան սկզբից մինչև Անտիոքոս Թեոսի 11-րդ տարին (Սելևկոս Նիկատոր՝ 31, Անտիոքոս Սոտեր՝ 19 և Անտիոքոս Թեոսի 10-ր տարին): Ելնելով այս որոշակի փաստերից, պետք է ընդունել, որ հայ հեղինակների համար երկու դեպքում էլ ելակետային տարեթիվ է հանդիսացել Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվան թվականը (323 թ. մ.թ.ա.), ուրեմն նրանց վկայութիւնները Արշակունիների անկախացման տարեթիվ են մատնանշում 263 թվականը (մ.թ.ա.): Զնայած այսքան պարզ վկայութիւններին, բանասերներից շատերը (Սեն-Մարտեն, Մկրտիչ էմին, Քերովրե Պատկանյան և ուրիշներ) փորձել են հակասութիւն տեսնել հորենացու վկայութիւններում և աշխատել են այլ ձևով մեկնարանել: Պատճառը Անտիոքոս Թեոսի 11-րդ տարվա որոշման հարցն էր, որը Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրութեամբ», հակառակ հորենացու, մատնանշում էր 250 թվականը (մ.թ.ա.):

Այսպէս, Եվսեբիոսը իր հանրահայտ «Ժամանակագրութեան» երկրորդ մասում Արշակունիների անկախացման վերաբերյալ հայտնում է.

«Պարթևք ի Մակեդոնացւոց ապստամբեցին. և ի նոցանէ թագաւորեաց Արշակ. ուստի և Արշակունիք»: Եվսեբիոսի այս վկայութիւնը նրա ժամանա-

1 «Մովսէսի հորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց», Տիգրիս, 1913, էջ 102 (այսուհետև՝ *հորենացի*):

2 Անդ, էջ 102—103:

3 Հոսովհաննէս Գրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 23—24 (այսուհետև՝ *Գրասխանակերտցի*):

4 Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 29, տե՛ս նաև էջ 32 (այսուհետև՝ *Ասողիկ*):

5 Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1912, էջ 82 (այսուհետև՝ *Թ. Արծրունի*):

6 Մխիթար Անեցի, Պատմութիւն, Պետերբուրգ, 1879, էջ 8, տե՛ս նաև էջ 20 (այսուհետև՝ *Մխիթար Անեցի*):

7 Վարդան Բարձրաբերդցի, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 43 (այսուհետև՝ *Վ. Բարձրաբերդցի*):

կադրական աղյուսակում հիշատակված է Հոռմի հիմնադրման Շ(500)-ից ՇԺ (510)-ի տասնամյակում, Աբրահամի ծննդից ՌԶԿԶ (1766) տարի անց, ՃԼԲ (132-րդ) օլիմպիադի 3-րդ⁸, Պաղոմեոս Ֆիլադելֆոսի թագավորության ԼԴ (34-րդ), Մակեդոնական զահակալ Անտիոնոս Գոնատասի ԻԹ (29-րդ) և Սելևկյան զահակալ Անտիոքոս Թեոսի ԺԱ (11-րդ) տարիներին⁹: Այստեղ հիշատակված փաստերից մեզ հետաքրքրողը Անտիոքոս Թեոսի թագավորության 11-րդ տարին է, շնչյաժ բոլորն էլ՝ թե 132-րդ Օլիմպիադի 3-րդ տարին (776—526=250), թե Աբրահամի 1766 տարին (2016՝ (ըստ յոթանասնից)—1766=250) և թե մյուսները մատնացույց են անում միևնույն 250 թվականը (մ.թ.ա.):

Հալատալով Եվսեբիոսին և համոզված լինելով, որ Խորենացին անպայման հետևել է նրան, նախորդ ուսումնասիրողները այն տեսակետն են զարգացրել, թե Խորենացին նույնպես, Անտիոքոս Թեոսի 11-րդ տարին հիշատակելիս, նկատի է ունեցել 250 թվականը (մ.թ.ա.), որ Խորենացին էլ, ինչպես Եվսեբիոսը Սելևկոսի թագավորության սկիզբը ընդունել է ոչ թե Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանից, այլ սելևկյան տոմարի հաստատման տարեթվից (311 թ. մ.թ.ա.)¹⁰: Եթե Խորենացուն հարկադրաբար թելադրված այս պահանջով մոտավորապես լուծվում էր նրա ու Եվսեբիոսի միջև նկատվող հակասությունը և Խորենացին հարմարեցվում էր Եվսեբիոսին, ստեղծվում էր մի նոր ներքին հակասություն Խորենացու հիշատակած երկու վկայությունների միջև, քանի որ այս մոտեցմամբ Խորենացու մոտ մի դեպքում ստացվում էր 263 թվականը, իսկ մյուս դեպքում՝ 250 կամ 251-ը (մ.թ.ա.): Խորենացու մոտ հարկադրաբար ստեղծված այս հակասության լուծման փորձ կատարեց Ֆրանսիացի հայագետ Սեն-Մարտենը, որի ենթադրությամբ Խորենացու «Յեա վաթսուն ամի մահուանն Ալեքսանդրի» միտքը շպետք էր հասկանալ Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանից անմիջապես հետո, այլ նրա մահից 12 տարի անց, այն է՝ 312 թվականից (մ.թ.ա.)¹¹: Սեն-Մարտենի այս առաջարկը ոչ միայն ընդունելի համարվեց և լուծվայն ընդունվում է առ այսօր, այլև եղան բանասերներ էլ, որոնք ընդունելով այն, աշխատեցին ավելի հիմնավորել:

Մկրտիչ Էմինը Ասողկի «Տիեզերական պատմության» 1864 թ. ուսերեն հրատարակության 8-րդ հավելվածում առաջարկում էր Խորենացու Ալեքսանդրի մասին վկայությունը հասկանալ ոչ թե հին աշխարհի հռչակավոր դորավար Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, այլ նրա մանկահասակ որդի Ալեքսանդրին, որի մահը գրվում էր 311 թվականին (մ.թ.ա.):

⁸ Եվսեբիոսը մեկ այլ առիթով Աբշակունիների անկախացման տարեթիվը գրել է 133-րդ օլիմպիադին (248—244 թթ. մ.թ.ա.), առանց որոշակի տարին մատնանշելու (տե՛ս Եվսեբիոս Կեսարացի Ժամանակագրություն, մասն Ա, Վենետիկ, 1818, էջ 299): Այս վկայությունը քրե-նարկման հարց չի դառնալու, քանի որ Խորենացուն առաջնորդել են 250 թվականով (մ.թ.ա.):

⁹ Եվսեբիոս Կեսարացի, Ժամանակագրություն, մասն Բ, Վենետիկ, 1818, էջ 232 (այսուհետև՝ Եվսեբիոս Կեսարացի):

¹⁰ Ինչպես այս, այնպես էլ մնացած բոլոր դեպքերում Սելևկյան տոմարի հիմնադրման տարեթիվ ենք ընդունելու 311-ը (մ.թ.ա.), նկատի ունենալով, որ հեղինակների մեծ մասը, և, հատկապես, Եվ. Կեսարացին առաջնորդվել են այս թվականով:

¹¹ Տե՛ս История Армении М. Хоренского, Москва, 1858, прилож. 137, стр. 279. նաև՝ Ասողիկ, էջ 313—314, ծան. 39:

Քերտվրե Պատկանյանը, համակարծիք լինելով Սեն-Մարտենին և այլոց, միաժամանակ ենթադրում էր, որ Խորենացին թերևս Ալեքսանդր Մակեդոնացուն չի էլ ճանաչել¹²:

Այս ենթադրությունները, որոնց բուն նպատակը, ինչպես երևում է, Խորենացուն ըստ ամենայնի Եվսեբիոսի հետ հաշտեցնելն էր, փաստական ավյալներով բոլորովին չհիմնավորված սոսկ կոահումներ էին:

Համոզվելու համար անհրաժեշտ է վերադառնալ Սեն-Մարտենի ենթադրությանը և պարզել, հավանական է արդյոք, որ Խորենացին գրեր «Յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի» և այսքան բացահայտ վկայությամբ հասկանար ոչ թե Մակեդոնացու մահվանից անմիջապես հետո, այլ նկատի ունենար ինչ-որ 12 տարի էլ, նոր ապա 60 տարի: Մեր կարծիքով այս ենթադրությունը հեռու է հավանական լինելուց: Եթե Խորենացին հիշյալ 60 տարվանից զատ նկատի ունենար ինչ-որ 12 տարի էլ, բոլորովին անհրաժեշտություն չկար, որ նա դիմեր այնպիսի հանելուկային հաշվի, ինչպիսին առաջարկվում է նրան այս ենթադրությամբ: Այլ, փոխարեն գրելու «Յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի» պարզապես կգրեր՝ «Յետ եւթանասուն և երկու ամի մահուանն Ալեքսանդրի», որն ավելի հասկանալի կդառնար, մի բան, որ Խորենացու բուն նպատակն էր: Մյուս կողմից, եթե Խորենացին նկատի չունենար Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվան թվականը, այլ ցանկանար Արշակունիների անկախացման տարեթիվը բացատրել նրա մահվանից 12 տարի հետո կատարված որևէ իրադարձությամբ, չէր հիշատակելու Ալեքսանդր Մակեդոնացուն և ոչ էլ մեր ուշադրությունը կհրավիրեր նրա մահվան թվականի վրա: Առավել անհավանականը Մկրտիչ էմինի ենթադրությունն է: Իբրև այս ենթադրությունը հերքող ապացույց, բավական է թեկուզ կրկին ուշադրություն բեռել Խորենացու համապատասխան վկայության վրա և տեսնել, թե ո՞ր Ալեքսանդրին է վերաբերում նրա խոսքը:

«Յետ տիրելոյն ամենայն տիեզերաց Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ, որդւոյ Փիլիպպեայ և Ոլոմպիադայ, ու էր քսան և չորրորդ յԱֆիղդայ, բազմաց տալով զտէրութիւնն կտակաւ, զի ամենեցուն իշխանութիւն՝ Մակեդոնացոցն անուանեսցի՝ ինքն մեռանի»¹³:

Այս պերճախոս վկայություններից հետո ոչ միայն անհավանական, այլև անհնար է նման ենթադրության հանգելը: Ինչպես տեսնում ենք, Խորենացին իր հիշատակած Ալեքսանդրին այնպիսի տարբերանշող հատկանիշներ է վերագրել՝ տիեզերակալ, Փիլիպպոսի և Օլիմպիադայի որդի, 24-րդն Աֆիլլեսից, որոնք հնարավոր չի վերագրել ոչ Ալեքսանդրի մանկահասակ որդուն և ոչ էլ երբևէ գոյություն ունեցած մի այլ Ալեքսանդրի:

Այստեղ մեր նպատակը Արշակունիների անկախացման վերաբերյալ Խորենացու վկայությունների առթիվ եղած բոլոր ենթադրությունների քննարկումը չէր, այլ ցանկացանք անդրադառնալ նրանցից ակնառուներին, հատկապես Սեն-Մարտենին, որն ուղեցույց է ծառայել հետագա բազմաթիվ ուսումնասիրողների, և ցույց տալ, թե որքան կամայական է եղել Խորենացու այդքան արժեքավոր և ելակետային վկայությունների մեկնարանումը: Բավարարվենք ասել, որ հիշյալ գիտնականներից զատ այս տեսակետը պաշտպանել են Խո-

¹² ՏՎ՞՞ Կ Փատկանով, Материалы для армянского словаря, вып. II, СПб, 1884, ст. 51.

¹³ Խ օ ր Ե ն ա ջ ի, էջ 102:

րենացու ժամանակագրությանն անդրադարձած համարյա բոլոր ուսումնասիրողները (Հ. Տաշյան, Ն. Ադոնց, Ստ. Մալխասյանց, Թ. Ավզալբեկյան, Գ. Սարգսյան և ուրիշներ): Այստեղ բացառություն են կազմում Ա. Գարագաշյանն ու Գր. Խալաթյանցը, որոնք հարևանցիորեն, ակնարկել են լոկ, որ Խորենացու հիշատակած 60 տարին պետք է հաշվել Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվան թվականից (323 թ. մ.թ.ա.):

Այդ տեսակետը պաշտպանող գիտնականներն անգամ չեն նկատել, որ հակասություն են ստեղծում իրենց ենթադրություններում: Ինչպե՞ս կարելի է մի կողմից Խորենացուն Եվսեբիոսին գիտակ ու հետևող համարել, իսկ մյուս կողմից էլ պնդել, թե նա շիտթել է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն կամ լավ չի իմացել նրա մահվան թվականը: Չէ՞ որ Եվսեբիոսը, որի հետ այնքան ջերմեւանդությամբ կապվել է Խորենացու «Հաչոց պատմության» ժամանակագրական համակարգի բախտը, բազմիցս հիշատակել է Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, չմոռանալով նաև մի շարք անգամ մատնանշել նրա մահվան թվականը:

Մեր կարծիքով Խորենացու և Եվսեբիոսի միջև եղած ժամանակագրական վերահիշյալ հակասությունը փնտրվելու է ոչ թե Խորենացու սխալով, այլ այն քանով, թե նրանց վկայությունները ո՞ր թվականն են մատնանշել իբրև Սելևկոս Նիկատորի թագավորության սկզբնատարի՝ 311-ը, ինչպես Եվսեբիոսը և իրեն հետևող հեղինակները (Միրբայել Ասորի, Սամվել Անեցի և ուրիշներ, որոնց վկայություններին այստեղ շանդրադարձանք): Թե՛ 323-ը, ինչպես Խորենացին և մյուս հայ հեղինակները: Այս է բուն պատճառը, որ Անտիոքոս Թեոսի 11-րդ տարին Եվսեբիոսի մոտ համընկնում է 250 թվականին, իսկ Խորենացու մոտ 263-ին (մ. թ. ա.): Հարցի այսօրինակ մոտեցումը երկուստեք արգարացվում է պատմականորեն: Իրավացի է Եվսեբիոսը, որ Սելևկյան հարստության հիմնադրման թվական է համարել 311-ը (մ.թ.ա.), քանի որ այս թվականին մահացավ Ալեքսանդր փոքրը, հետևաբար այս թվականից Սելևկոսը իրավունք կունենար պաշտոնապես թագավոր հռչակվելու, իրավացի է նաև Խորենացին, որովհետև Սելևկոսը Ալեքսանդրի այն զորավարներից էր, որը նրա մահվանից անմիջապես հետո իշխանություն ստացավ Արևելքում: Նկատի ունենալով, որ այս փաստերը ապացուցված են նախորդ ուսումնասիրություններում, բավարարվենք հետևյալով: Անգամ Եվ. Կեսարացին, որը մի քանի անգամ Սելևկոսի թագավորության սկիզբը դրել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանից 12 տարի հետո, չի խուսափել նրա թագավորության սկիզբը համարել նաև 114-րդ օլիմպիադի առաջին տարին (776—453—323 թ. մ.թ.ա.), որը, ինչպես երևում է, Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվան թվականն է: Խոսելով Մակեդոնացու տերության բաժանման մասին և անդրադառնալով Սելևկյաններին, Եվսեբիոսը գրում է.

«Բայց կիզիաստանի հանդէպ թրակացոց կողմանցն Լիւսիմարոս թագաւորեաց. իսկ վերնոց կողմանցն և Ասորոց Սեղեկոս և ունէին երկոքեան ձ որդի շոբեֆտասանեբորդի որդւպիադին յառաջնում ամին»¹⁴:

Անտարկելի է, որ Սելևկյան հարստության հիմնադրման թվականը 311-ն է, սակայն բացառված չէր նաև այն, որ Սելևկոսը իր իշխանության տարիները, այն է Ալեքսանդրի մահվանից մինչև 311 թվականը, գումարեր իր թագավորության տարիներին: Հավանական է, որ այսպես էլ արձանագրված

¹⁴ Եվսեբիոս Կեսարացի, մասն Ա, էջ 344:

է եղել պատմական այն սկզբնաղբյուրում, որից (ուղղակի թե անուղղակի) նյութեր են բաղել Եվսեբիոսը և Խորենացին: Սակայն քննարկվող հարցի համար կարևորն այն չի, թե Սելևկոսի թագավորության սկզբնատարվա համար ո՞ր թվականն է ընդունելին, կարևորն այն է, որ Խորենացին նկատի է ունեցել Մակեդոնացու մահվան տարեթիվը և այս մեկնակետով կառուցել Արշակունիների ժամանակագրական ցուցակները: Եթե անգամ համոզված լինեինք, որ Խորենացին այս հարցում սխալվել է, դարձյալ իրավունք չէինք ունենա այս մեկնակետով կառուցված նրա ժամանակագրությունը բացատրել մեկ ուրիշ հեղինակի, ներկա դեպքում Եվսեբիոսի վկայություններով: Ինչպես կտեսնենք, մասամբ էլ այս բանի արգասիքն են Խորենացու ժամանակագրական թվացող հակասությունները:

Այսուհանդերձ, Խորենացին էլ Սելևկոսի թագավորության սկզբնատարվա հարցում ցուցաբերել է յուրահատուկ մոտեցում: Ուսումնասիրություններից երևում է, որ Խորենացին Սելևկոսի թագավորության սկիզբը համարել է ոչ թե 323 թվականը (մ. թ. ա.), այլ՝ 322-ը: Այս ենթադրության համար հիմք են ծառայում Սերեոսի աշխատության մեղ հասած երկրորդ գլխի հեղինակի¹⁵ վկայությունները: Արշակունիների սկզբնատարվա վերաբերյալ հիշյալ հեղինակը գրում է.

«Եւ եղև յետ մահուանն Աղեքսանդրու կայսեր Մակեդոնացոց ծառայեցին Պարթևք Մակեդոնացոց ամս ԿԱ(61): Քանզի թագաւորեաց Սեղևկոս նիսնովր ի Բարելուն ամս ԼԸ(38)¹⁶: Անտիոքոս Սոտեր՝ ամս ԺԹ(19): Անտիոքոս Թէոս՝ ամս Ժ(10):

Եւ յամի մեաասաներորդի Անտիոքայ արքայի ապստամբեալ ի բաց կացին Պարթևք ի ծառայութենէ Մակեդոնացոց»¹⁷:

Անանուն Ա.-ի այս վկայությունները հիմնականում համանման են Խորենացուն: Ի բաց առյալ ընդհանուր համանմանությունները, առաջին տարբերությունը, որը նկատվում է նրանց միջև, այն է, որ Խորենացու մոտ Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվանից մինչև Արշակունիների անկախացումը հաշված է 60 տարվա ժամանակաշրջան, իսկ Անանունի մոտ՝ 61 տարվա: Երկրորդ տարբերությունը՝ Խորենացու մոտ Սելևկոս նիկատորին տրված է 31-ամյա թագավորություն: Անանունի մոտ՝ 32: Ինչպես երևում է, տարբերությունն այստեղ չեմ չի, այն դրսևորվել է ընդամենը մեկ տարվա շուրջ, որին կարելի է թերևս ուշադրություն չդարձնել: Սակայն այսքան աննկատ տարբերությունն էլ իրականում անշափ արժեքավոր է: Հանրահայտ է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացին մահացավ 323 թվականի վերջերին: Շատ հավանական է, որ Խորենացին չի հաշվել այս վերջին ամիսները, որոնք իբրև մեկ լրիվ տարի գումարված են եղել Սելևկոսի թագավորության տարեբանակին: Կրճատելով Սելևկոսի մեկ տարին (ամիսներ), անհրաժեշտություն է առաջացել նույնքանով էլ կրճատել

¹⁵ Այս հեղինակին այսուհետև կոչելու ենք Անանուն Ա, նույն՝ Սերեոսի աշխատության մեղ հասած երրորդ գլխի հեղինակից զանազանելու նպատակով, որին կոչելու ենք Անանուն Բ:

¹⁶ Այստեղ գրչի սխալ է: Նախապես եղել է «ԼԲ», և ոչ՝ «ԼԸ»: «Բ» տառը փոխարկվել է «Ը»-ի: Իբրև ապացույց նկատի ունենք նույն հեղինակի վերոհիշյալ վկայության 1-ին մասը: Եթե հեղինակը 61 տարի է հաշվել Ալեքսանդրի մահվանից մինչև Պարթևների անկախացումը և նրա վկայության երկրորդ մասն էլ, ինչպես տեսնում ենք, բացահայտումն է առաջինի, հետևաբար 61 տարի էլ պետք է լինի 2-րդ դեպքում՝ Սելևկոս նիկատոր 32 + Անտիոքոս Սոտեր 19 + Անտիոքոս Բեոսի 10-ը = 61:

¹⁷ Ս ե բ ե ս ս, Պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ 7—8 (այսուհետև՝ Ս ե բ ե ս ս):

Ալեքսանդրի մահվանից մինչև Արշակունիներն ընկած ժամանակաշրջանի տևողությունը: Այս է բուն պատճառը, որ Անանունի մոտ Սելևկոսին տրված է 32 տարվա թագավորության ժամանակաշրջան, որը մի շարք անգամ հաստատում է նաև Եվսեբիոսը¹⁸, իսկ Խորենացու մոտ 31 տարվա: Միաժամանակ, Անանունի մոտ Ալեքսանդրից Արշակունիներն ընկած ժամանակաշրջանի տևողությունը 61 տարի է, իսկ Խորենացու մոտ 60 տարի: Այս ենթադրությամբ, ինչպես տեսնում ենք, երկու հեղինակներն էլ Արշակունիների անկախացման տարեթիվ են մատնանշում 262 թվականը, միայն այն տարբերությամբ, որ Անանունը՝ Սելևկոսին 32 տարի տալով, հաշվել է 323 թվականից, իսկ Խորենացին՝ 31 տարի տալով, հաշվել է 322 թվականից: Մեր սույն ենթադրությունը հաստատվելու է նաև Խորենացու համաժամանակագրական վկայություններով, որոնց կանգրադառնանք հետագա շարադրանքի ընթացքում:

Խորենացու վկայություններով պարսից Արշակունիների վերջին տարին (Արտավանի սպանության թվականը) ոչ թե 226-ն է (մ.թ.), որով մինչև այժմ փորձել են Խորենացուն առաջնորդել, ինչպես օրինակ՝ Մ. Զամչյան, Սեն-Մարտեն, Մկրտիչ էմին, Ք. Պատկանյան և շատ ուրիշներ՝ համարյա բոլորը, այլ 245-թվականը (մ.թ.):

Ապացույց է ծառայում այն, որ Խորենացին, նաև իրեն հետևող բոլոր հեղինակները, Արտավանի սպանությունը որոշակիորեն դնում են Փիլիպպոս Արարի կայսրության ժամանակաշրջանում, որը բավականաչափ հեռու է բանասերների կողմից Խորենացուն մատուցված տարեթվից:

Խորենացին իր «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի 71-րդ գլխում, խոսելով Արտավանի սպանության և այս առթիվ հայոց Խոսրով թագավորի ձեռնարկած միջոցառումների մասին, գրում է.

«Բայց յառաջագոյն իբրև լուաւ զաղմուկ շփոթին թագաւորն Հայոց Խոսրով, զիմեաց յօղնականութիւն Արտաւանայ, եթէ հնար լիցի աճապարել ապրեցուցանել միայն զԱրտաւան. և միշամուխ եղեալ յԱսորեստան՝ լսէ զբօթ մահուանն Արտաւանայ ... դառնայ յաշխարհս մեծաւ տրտմութեամբ և զկծանօք: Եւ նոյն հետայն փոյթ ընդ փոյթ ազդ տանէ Փիլիպպոսի կայսեր Հռովմայեցոց, օղնականութիւն ի նմանէ խնդրելով»¹⁹:

Սույն գրքի հաջորդ գլխում շարունակում է.

«Աղմուկ խռովութեան լեալ ի թագաւորութեանն Փիլիպպոսի՝ ոչ կարաց ի Հռովմայեցոց զնդացն պարապեցուցանել, առ ի զօրավիզն լինել Խոսրովայ: Այլ օգնէ նմա ի ձեռն գրոյ, հրամայելով սատարել նմա յամենայն կողմանց»²⁰:

Խորենացու այս վկայություններից երևում է միայն, որ Արտավանի սպանությունը տեղի է ունեցել Փիլիպպոս կայսեր իշխանության ժամանակ, սակայն Փիլիպպոսի ո՞ր բերորդ տարում, որոշակի չի հիշատակված:

Այստեղ արդեն մեզ օգնության են գալիս նրան հետևող մյուս հեղինակները՝ Ուխտանես, Ասողիկ, Ս. Անեցի, Գ. Բաղիշեցի և ուրիշներ:

Ուխտանեսի մոտ կարդում ենք.

«...Զսա (Արտավանին — Լ. Շ.) սպանեալ Արտաշրի որդոյ Սասանայ Ստահրացոյ՝ երարձ զթագաւորութիւնն Պահլաւկաց յերկրորդ ամի քաղաւո-

18 Եվսեբիոս Կեսարացի, մասն Ա, էջ 344, 357, մասն Բ, էջ 34, 226 և այլուր:

19 Խորենացի, էջ 207—208:

20 Անդ, էջ 208:

բուրեանն Փիլիպպոսի կայսեր Հռովմայեցոց: Աստանօր դադարումն անու-
թագաւորութիւնն Պարսից ի Պարթևաց՝ յազգէ Պահլավաց ...»²¹:

Այս նույնը հաստատում է Ասողիկը.

«Զսա (Արտավանին— Լ. Շ.) սպանեալ Ստահրացոյն Արտաշրի, որդոյ
Սասանայ՝ երարձ դաէրութիւնն Պահլավաց, յեկեոդդ ամին Փիլիպպեայ քա-
ղաւորին Հռովմայ»²²:

Ասողիկը Սասանյան հարստութեան վախճանի առիթով նորից է անդրա-
դառնում Փիլիպպոսին, այս անգամ հիշատակելով նրա երրորդ տարին՝ իբրև
Սասանյան Արտաշիր արքայի առաջին տարի²³: Ասողիկի այս երկրորդ վկա-
յությունը չպետք է թյուրիմացութեան տեղիք տա: Այն պարզապէս արդյունք է
հեղինակի հաշվումների՝ Փիլիպպոսի երկրորդ տարին Արտավանի սպանու-
թյուն, երրորդը՝ Արտաշրի առաջին տարի: Կամ էլ՝ «երկրորդ»-ը վեր է անվել
«երրորդ»-ի, սակայն ոչ հակառակը, քանի որ, ինչպէս կտեսնենք հետագա շա-
րադրանքում, Արտավանի սպանութեանը 245 թվականից այս կողմ չպետք է
տեղաշարժել:

Այսպէս ուրեմն, եթէ խորենացու վկայութեանները Արտավանի սպանու-
թեան տարեթիվի վերաբերյալ ժամանակագրական ընդհանուր բնույթի տեղեկու-
թեաններ էին հաղորդում՝ հիշատակելով Փիլիպպոսի իշխանութեան տարիները.
այս Ուխտանեսն ու Ասողիկը, ի լրումն խորենացու, մասնացույց են անում
Փիլիպպոսի կայսրութեան երկրորդ տարին:

Ինչպէս հայտնի է, Փիլիպպոս Արարի կայսրութեանը, որը հիշատակված է
այստեղ, օտար աղբյուրների վկայութեաններով ընդունված է հաշվել 244 թվա-
կանից (մ.թ.)²⁴: Մեզ համար հատկապէս կարևորն այն է, որ Փիլիպպոսի կայս-
րութեան համար միևնույն թվականը ընդունում է նաև խորենացին: Չնայած
խորենացին այս առթիվ բացահայտ տեղեկութեան չի ավանդել, սակայն, հիշա-
յուծման դեպքում, այն բխում է նրա ժամանակագրական համակարգի ներքին
էությունից, որը մասամբ երևալու է հետագա շարադրանքում:

Հօգուտ 244 թվականի՝ իբրև Փիլիպպոսի սկզբնատարի, համեմատաբար
բացահայտ տեղեկութեան է թողել Ասողիկը: Խոսելով Դվինի եկեղեցական ժո-
ղովում հայոց տոմարի ընդունման մասին, ի թիվս համաժամանակագրական
մի շարք տեղեկութեանների, Ասողիկը հայտնում է.

«Նւ էր Յունաց թուականն ՅԴ(304)՝ յէ (7-րդ) ամէն Փիլիպպոսի կայսեր:
Ժողովի ամենայն ժամանակն ի ծննդենէ Փրկչին մինչև ցժողովն Դունայ և
ցթուականն Հայոց ամբ ՇԾԳ(553), և ի լուսաւորութենէ սրբոյն Գրիգորի որ է
սկիզբն աստուածածանօթութեան աշխարհիս Հայոց՝ ամբ ՄԾԲ(252)»²⁵:

Ասողիկի համաժամանակագրական այս վկայութեաններից երևում է
հետևյալը:

21 Ուխտանեսն, Պատմութիւն հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 69 (այսուհետև՝
Ուխտանեսն):

22 Ասողիկ, էջ 31:

23 Անդ, էջ 117:

24 Տե՛ս Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հատ. Գ, Վենետիկ, 1786, «Ժամանակագրական
աղիւսակ», էջ 48: Հմմտ. Գարագաշյան, Քննական պատմութիւն հայոց, մասն Բ, Քիֆլիս,
1895, էջ 85, նաև՝ Մանասէրյան, Քննական տեսութեան հայ ժողովրդի պատմութեան, հատ.
Բ, մաս Ա, Երևան, 1957, էջ 82:

25 Ասողիկ, էջ 83:

ա) Եթե մինչև հունաց 304 թվականը, որը հաշված է Փիլիպպոսի 7-րդից, հավասար է 553 տարվա, ապա նրա 7-րդ տարին լինելու է 250 թվականը (553—303):

բ) Եթե 250-ը Փիլիպպոսի 7-րդ տարին է²⁶, հետևաբար Ասողիկը նրա 1-ին տարին համարել է 244-ը՝ (250—6):

Իսկ, թե ինչո՞ւ հունաց թվականը Ասողիկը հաշվել է Փիլիպպոսի 7-րդից, փոխարեն 5-րդ տարվանից հաշվելու, պետք է բացատրել այն բանով, որ Ասողիկը (ավելի ճիշտ՝ նրա ձեռքի տակ եղած սկզբնաղբյուրի հեղինակը) Հռոմի հիմնադրման հարցում հետևել է Կատոնյան ժամանակագրության (751 թ. մ.թ.ա.):

Գիտենալով Փիլիպպոսի կայսրության առաջին տարին, դժվար չի ենթադրել, որ վերոհիշյալ հայ հեղինակները Արտավանի սպանության թվական են ընդունել 245-ը: Այս առթիվ կարելի է վկայակոչել նաև Սամվել Անեցու տեղեկությունը, որով Արտավանի սպանությունը զրված է 244 թվականին²⁷: Սակայն նկատի ունենալով, որ Անեցին իր ժամանակագրական հաշվումները խարսխել է Խորենացու փոփոխված ձեռագրերի վրա և սարքերաբար 5 տարվա տեղաշարժ է նկատվում դեպի առաջ, շենք կամենում առաջնորդվել նրա հաղորդած տարեթվերով:

Խորենացու վրա հենվելով, Ստ. Մալխասյանը Արտավանի սպանությունը դնում է Փիլիպպոսի ժամանակաշրջանում (տե՛ս Ասողիկի «Տիեզերական պատմություն», 1885 թ. 39-րդ ծանոթություն) և իրավացիորեն զարմանում «... թէ ուտի առնու Մ. էմին և վկայէ, թէ Մ. Խորենացին զվախճան տէրութեանն Արշակունեաց Պարսից զնէ յամի 226»:

Սակայն այս չի խանգարել հարգարժան գիտնականին, որ, Խորենացու ժամանակագրության մի շարք հարցեր մեկնարանելիս, ինքն էլ առաջնորդվի համընդհանուր ճանաչում գտած 226 թվականով:

Արտավանի սպանության այս թվականը՝ 245, ասպացուցվում է նաև Արտավանից Տրդատ Մեծի թագավորության առաջին տարին ընկած ժամանակաշրջանին վերաբերող տեղեկություններով, որոնք Խորենացու և իրեն հետևող հեղինակների մոտ որոշակիորեն բաժանված են երկու ժամանակահատվածի՝ մինչև Խոսրովի սպանություն և Խոսրովի սպանությունից մինչև Տրդատի առաջին տարին: Առաջին ժամանակահատվածի վերաբերյալ վկայություն են թողել ոչ միայն Խորենացին, նրան էլ հետևելով նաև հետագա հեղինակները, այլև Ազաթանգեղոսը, որից օգտվել է ինքը Խորենացին: Համաձայն այդ վկայությունների առաջին ժամանակահատվածի տևողությունը 12 կամ 14 տարի է: 12 տարի՝ ըստ Ազաթանգեղոսի, 14 տարի (որն առավել հավանական է)՝ ըստ Խորենացու և հետագա հեղինակների:

26 Ասողիկի վկայությունը Փիլիպպոսի 7-րդ տարվա մասին արդարացվում է սկզբնաղբյուրներով: Նկատի ունենք այն, որ Ասողիկից դատ մի շարք հեղինակներ, այդ թվում և Նվ. Կեսարացին, այն էլ մի քանի անգամ, Փիլիպպոսին տալիս է 7 տարվա կայսրության ժամանակաշրջան:

27 Սամվել Անեցու մոտ այս վկայությունը ենթարկվել է փոփոխության: Նախապես եղած Մե՛Գ (244)-ն փոխվել է Մե՛Բ (242)-ի: Ապացույց է այն, որ Արտավանի թագավորության սկիզբը, Անեցին գրել է ՄԺԳ (213) թվից, նրան տալով 31 տարվա ժամանակաշրջան (Տե՛ս Ս ա մ ու ե լ Ա ն ե ց ի, Հուարմունք ի գրոց պատմադրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 60):

Ազաթանգեղոսի վկայությամբ, Արտավանի սպանությունից հետո՝ առաջին տարում, հայոց խոսքով արքան Սասանյան Արտաշրից վրեժ խնդրել չի կարողացել: Սակայն «Արդ՝ ի միւս ևս ի գլուխ տարուցն,— գրում է Ազաթանգեղոսը,— սկսանէր խոսքով թագաւորն Հայոց զունդ կազմել և զօր բովանդակել և ... ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշաւել ի կողմանս Ասորեստանի, մինչև ի գրունս Տիւրոնի»²⁸:

Ապա՝ «Եւ ամս մետասան ստէպ-ստէպ զայս օրինակ աւար առեալ՝ աւերէին զամենայն երկիր սահմանացն, որ ընդ Պարսից թագաւորութեամբն և ընդ իշխանութեամբն էր»²⁹:

Այս բոլորից հետո Սասանյան Արտաշիրը զանազան խոստումներով կաշառում է Արշակունի Անակ իշխանին և սպանել տալիս խոսքովին, բայտ Ազաթանգեղոսի, մյուս տարվա գարնանը³⁰:

Ինչպես երևում է, այս վկայություններով խոսքովի սպանությունը տեղի է ունեցել Արտավանի սպանությունից 12 տարի անց՝ 13-րդ տարվա գարնանը:

Հենվելով Ազաթանգեղոսի վերոհիշյալ տեղեկությունների վրա, ինչպես ինքն է վկայում, ձեռքի տակ ունենալով նաև այլ սկզբնաղբյուրներ, իր աշխատության 2-րդ գրքի ութը գլուխներում՝ 67—75, նույն գեպքերի մասին ավելի հանգամանորեն սլատմում է խորհնացին: Միակ տարբերությունը, որն այս առթիվ նկատվում է երկու հեղինակների միջև, այն է, որ խորհնացին խոսքովի սպանությունը գրել է ոչ թե Անակի Հայաստան գալու առաջին տարում, այլ՝ երրորդ տարում:

«Եւ յետ անցանելոյ երկուց ամաց զալստեանն Անակայ ի Հայս,— գրում է խորհնացին,— յերրորդումն սպանանէ զխոսքով...»³¹:

Խորհնացուն նույն ձևով վերավկայում են հայ հետագա հեղինակներից շատերը՝ Դրասխանակերտցի³², Ուխտանես³³, Ասողիկ³⁴ և ուրիշներ:

Այս վկայություններով արդեն խոսքովի սպանությունը դրվելու է ոչ թե Արտավանից հետո 13-րդին, այլ՝ 15-րդին, հետևաբար 259 թվականին, բանի որ նույն հեղինակների նախորդ տեղեկություններով Արտավանի մահվան թվական ընդունվեց 245-ը (մ.թ.):

Հօգուտ այս թվականին խոսքովի սպանության, վերջնական ապացույց պետք է համարել խորհնացու հետևյալ տեղեկությունը: Վկայակոչելով Կապպադովկիայի Փերմիլիանոս Եպիսկոպոսին, նա գրում է.

«Նոյն այր ասէ, եթէ յետ սուսերահարն լինելոյ խոսքովու, միաբանեալ նախարարք Հայոց՝ ածեն իւրեանց յօգնականութիւն զզօրս Յունաց որ ի Փոսիգիայ՝ Պարսից ընդդիմանալ և պահել զաշխարհս: Եւ իսկոյն ազգեցին Վաղերիանոսի կաշսեր: Բայց վասն զի Գունդը (իմա՝ Գոթթ) անցեալ ընդ Դանուր գետ զբազում գաւառս գերի վարեցին, և զԿիւկղազայ կղզիս աւար առին՝ վասն

28 Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 21—22 (այսուհետև՝ Ազաթանգեղոս):

29 Անդ, էջ 25:

30 Անդ, էջ 25—28:

31 Խորհնացի, էջ 212:

32 Դրասխանակերտցի, էջ 38:

33 Ուխտանես, էջ 78:

34 Ասողիկ, էջ 52:

որոյ ոչ ժամանէ մերոյ աշխարհիս թեարկել Վաղերիանոս. նա և ոչ չերկարէ զկեանսն...»³⁵:

Նույն գեպերը վերապատմում են Ք. Արծրունին³⁶ և ուրիշներ, իսկ Ուխտանեսը հատկապես մատնանշում է.

«Քայց Վաղերիանոսի կայսեր ոչ ժամանեալ ի շփոթմանէ իւրմէ օգնել մերոյ աշխարհիս, այլև ի մօտոյ վնարէ զկեանս իւր...»³⁷:

Եվսերիոս Կեսարացին 259-րդ օլիմպիադի երկրորդ տարվա տակ, որը 258 թվականն է, գրում է.

«Վաղերիանոս յարոյց հալածանս քրիստոնէից, և առժամայն ծառայութիւն կրեաց ի բարբարոսաց»:

Նույն օլիմպիադի երրորդին (259 թ.) ավելի որոշակի հայտնում է.

«Ի Վաղերիանոսի գերի ի Պարս երթալոյ՝ Գաղիանոս մերում ոճոյս արար զիւրութիւն»³⁸:

Նկատի շունենալով պատմական բնույթի հակասությունները վկայակոչված հեղինակների միջև, քննարկվող հարցի համար անշափ կարևոր է, որ նրանք Վաղերիանոսի կայսրության վերջին տարվա համար ընդունում են միևնույն թվականը: Եթե հայ հեղինակների, հատկապես Խորենացու վկայություններով հոսրովի սպանությունից (259) հետո Վաղերիանոսը շատ կարճ է իշխել, որը նրանց մոտ սխալմամբ համարվել է Վաղերիանոսի մահվան թվական, ապա Եվսերիոսը, թեպետ անուղղակի, գալիս է հաստատելու Խորենացուն՝ որոշակիորեն մատնանշելով միևնույն տարեթիվը, որն ընդունված է բոլոր ուսումնասիրողների կողմից, այսպես՝ Գաթրճյան՝ 258/59, Գարագաշյան՝ 259, Ասատուրյան՝ 259/60, Մանանդյան՝ 260 և շատ ուրիշներ:

Այսպիսով, եթե Խորենացու ակնարկը Վաղերիանոսի կայսրության վերջին տարվա մասին, որը նրա մոտ պայմանավորված էր հոսրովի սպանության տարեթիվով, առանց ժամանակագրական հակասության ապացուցվում է օտար աղբյուրներով ու նրանց հիման վրա կատարված ուսումնասիրություններով, անառարկելի է դառնում 259 թվականի ընդունումը՝ իբրև հոսրովի սպանության տարեթիվ:

Հոսրովի սպանության այս տարեթիվն էլ իր հերթին մի կողմից հաստատումն է Արտավանի մահվան թվականի (245), մյուս կողմից էլ, որին այժմ կանգրադառնանք, ելակետ է ծառայելու երկրորդ ժամանակահատվածին վերաբերող ժամանակագրական տեղեկությունների քննարկման:

Այստեղ դարձյալ, ինչպես շատ գեպերում, առաջին տեղեկատուն Խորենացին է: Իր աշխատության երկրորդ գրքի 77-րդ գլխում, խոսելով հիշյալ ժամանակահատվածի պատմական անցուղարձերի և հատկապես Սասանյան Արտաշիր արքայի Հայաստանում ձեռնարկած միջոցառումների մասին, Խորենացին գրում է.

«Եւ կալաւ [Արտաշիր] զաշխարհս մեր որպէս զմի յաշխարհացն իւրոց, պարսիկ գործակալօք, ամս Բսան և Վեց, և յեա նորա որդի նորին, որ անուանեցան Շապուհ, որ լսի Արքայամանուկ, ցթագալորելն Տրդատայ, ամ մի»³⁹:

35 Խորենացի, 1913, էջ 214:

36 Քովմա Արծրունի, էջ 103—104:

37 Ուխտանես, էջ 76:

38 Եվսերիոս Կեսարացի, ժամանակագրութիւն, մասն Բ, Վեներիկ, էջ 300:

39 Խորենացի, էջ 216:

Այս 27-ամյա ժամանակաշրջանի մասին տեղեկություն ենք գտնում Ուխտանեսի⁴⁰, Սամվել Անեցու⁴¹, Մխիթար Անեցու⁴², Մխիթար Այրիվանեցու⁴³ և շատ ուրիշ հեղինակների մոտ:

Թողած այն, որ Խորենացու վերոհիշյալ վկայություններով արդեն հնարավոր է որոշել Արտաշիր արքայի թագավորության տարեթանակն ու ժամանակաշրջանը՝ բոլոր Խորենացու, ինչպես նաև Շապուհի առաջին տարին, որոնք անշափ կարևոր են Խորենացու երրորդ գրքի ժամանակագրական վկայությունների քննարկման համար, առ այժմ վերադառնանք Տրդատի թագավորության սկզբնատարվա որոշման հարցին, միաժամանակ ապացույց ծառայեցնելով այն Արտավանի սպանության տարեթվի հաստատման: Ներկա դեպքում այս հարցը առանձին մեկնաբանման կարոտ չի: Եթե ապացուցվեց 259 թվականը՝ իբրև Խոսրովի սպանության տարեթիվ, իսկ Խորենացու վերոհիշյալ տեղեկություններ էլ 27 տարի է ընկած Խոսրովի սպանությունից մինչև Տրդատի առաջին տարին, հետևաբար վերջինիս թագավորության սկիզբը լինելու է 285 թվականը, հաշված նաև 259-ը, բանի որ Խոսրովը սպանվել է նույն տարվա գարնանը: Այս դեռ բոլորը չէ: Ինչպես նախորդ դեպքում՝ Արտավանի և Խոսրովի սպանության, այնպես էլ այժմ, Խորենացին, նրան էլ հետևելով հետագա հեղինակները, Տրդատի 1-ին տարվա հաստատման համար ընձեռում են նաև մեկ ուրիշ հնարավորություն: Այդ տեղեկություններով արդեն Տրդատը թագավորել է Դիոկղեսիանոսի երրորդ, ոմանց վկայությամբ էլ երկրորդ տարում⁴⁴: Մեզ համար նախընտրելին վերջինն է, բանի որ այն ապացուցվում է նախորդ հաշվումներով և արդարացվում երրորդ գրքի վկայությունները քննարկելիս: Այստեղ էլ արդյունքը նույնն է: Հանրահայտ է, որ բազմաթիվ ուսումնասիրողների կողմից Դիոկղեսիանոսի կայսրությունը ընդունված է հաշվել 284 թվականից, ուստի 285-ը՝ իբրև Տրդատի առաջին տարի անառարկելի է, հետևաբար, դարձյալ անառարկելի է, թե 259-ը՝ իբրև Խոսրովի սպանության տարեթիվ, որի հիման վրա որոշվեց Տրդատի 1-ին տարին և թե 245-ը՝ իբրև Արտավանի սպանության, բանի որ վերջինս էլ իր հերթին ելակետ ծառայեց մյուս երկու տարեթվերի որոշման համար:

Հօգուտ Արտավանի սպանության այս տարեթվի, ինչ խոսք, կարելի է նաև համանման այլ փաստեր վկայակոչել, սակայն բավարարվենք այսբանով, նկատի ունենալով, որ այն ապացուցվելու է դեռևս պարսից Արշակունիների արքայացուցակների ժամանակագրական վկայությունները քննարկելիս, ինչպես նաև Խորենացու ամբողջ ժամանակագրական համակարգով:

Այստեղ էլ մեր նպատակն այն բանի ապացուցումը չէր, թե պարսից Արշակունիների վախճանի, հետևաբար Սասանյան հարստության հիմնադրման համար ո՛ր թվականն է ընդունելի՝ 226-ը, ինչպես ընդունված է, թե 245-ը, ինչպես տեսանք Խորենացու և նրան հետևող հեղինակների մոտ. այս հարցին անդրադառնալու ենք առանձին: Կարևորն այն է, որ Խորենացին ընդու-

40 Ուխտանեսի, էջ 74, 91:

41 Սամուել Անեցի, էջ 61:

42 Մխիթար Անեցի, էջ 9:

43 Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն ժամանակագրական, Պետերբուրգ, 1867, էջ 18:

44 Խորենացի, էջ 224, Գրասխանակերտցի, էջ 38, Ուխտանեսի, հատուած Ա. գլ. 22. Սամուել Անեցի, էջ 62—63, Վարդան Բարձրաբերդցի, էջ 56 և ուրիշներ:

նել է 245-ը (մ. թ.), ուստի այս թվականով էլ առաջնորդվելու ենք նրա ժամանակագրությունը մեկնաբանելիս:

Ինչպես երևաց նախորդ ամբողջ շարադրանքից, պարսից Արշակունիների սահմանազժային տարեթվերի վերաբերյալ Խորենացու տեղեկությունները անշափ պարզ ու որոշակի են: Այնքան պարզ, որ մնում է զարմանալ անգամ, թե ինչպե՞ս կարելի էր Խորենացուն այլ ձևով մեկնաբանել, եթե ուսումնասիրողների նպատակն իրոք Խորենացուն Խորենացիով հասկանալն էր: Իհարկե, եղել են առանձին ուսումնասիրողներ, որոնք ընդունել են պարսից Արշակունիների համար Խորենացու մասնանշած սահմանազժային տարեթվերից մեկն ու մեկը, սակայն մինչև օրս ոչ մի ուսումնասիրող չի ընդունել երկուսը միասին, շնայած երկուսի համատեղ ընդունումն էլ, ինչպես կտեսնենք, չի ապահովում Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգի անսխալ մեկնաբանումը: Այս բանը երևում է առաջին իսկ համեմատությունից: Վերևում տեսանք, որ Խորենացին պարսից Արշակունիների համար սկզբնատարի մասնանշեց 262-ը (մ.թ.ա.), իսկ վախճանը՝ 245 թվականը (մ.թ.): Այս նախադրյալներով արդեն նրանց թագավորական հարստության ընդհանուր տևողության համար մենք կունենանք 507 տարվա ժամանակաշրջան, մի տարեբանակ, որը ոչ միայն չի արձանագրված որևէ հեղինակի կողմից, այլև չի բխում պարսից Արշակունիների համար նրանց ավանդած արքայացուցակների տարեբանակների գումարից:

Այսպես օրինակ, Խորենացու մեզ հասած արքայացուցակով ընդհանուր գումարը կազմում է 455 տարի: Անանուն Ա. վկայում է ՇՀԳ (573), արքայացուցակի ընդհանուր գումարը՝ 502 (Սերեոս, գլ. Բ): Ուխտանեսը վկայում է ՆԾԵ (455՝ Ա, գլ. ԽԸ), ընդհանուր գումարը՝ առանց 4-րդ գահակալ Արշականի, 468 տարի: Ասողիկն ու Անանուն Բ. վկայում են ՆԾԷ (457) (Ասողիկ, Ա. էջ 31, Սերեոս, գլ. Գ), արքայացուցակների ընդհանուր գումարը՝ 487: Սամուել Անեցին վկայում է ՆԾԴ (454), նաև՝ ՆԾԲ (452), ընդհանուր գումարը՝ 473 տարի: Մխիթար Այրիվանեցին վկայում է ՆԾԴ (454), ընդհանուր գումարը 474 տարի և այլն:

Այս տարատեսակությունների պատկերը ավելի պարզ դարձնելու և հարցի ուսումնասիրությունը հեշտացնելու նպատակով, ի տարբերություն նախորդ ուսումնասիրողների, որոնք փորձել են առանձին հեղինակների պատահական վրիպակների սոսկ թվաբանական գումարման ճանապարհով հասնել իրենց ցանկացած արդյունքին և այսպես կոչված Խորենացու բնագրի ժամանակագրական վկայությունների վերականգնմանը, որոշեցինք ստորև կազմել պարսից Արշակունիների համեմատական աղյուսակը, որ հիմնականում վկայակոչված են այն հեղինակները, որոնք ավանդել են Պարթևների ամբողջական արքայացուցակները՝ բոլոր գահակալների հաջորդականության և նրանց գահակալության տարեբանակների (տե՛ս աղյուսակ Ա):

Նախքան աղյուսակում վկայակոչված հեղինակների նմանությունների ու տարբերությունների հարցին անդրադառնալը, անհրաժեշտ ենք համարում նախապես նկատել, որ հիշատակված հեղինակների համար, բացառությամբ Սերեոսի աշխատությամբ մեզ հասած 2-րդ գլխի արքայացուցակի հեղինակի՝ Ա Անանունի (տե՛ս աղյուսակ Ա՝ Սերեոս 1-ին) հիմնական, կարելի է ասել մայր սկզբնադրյուրը Խորենացու «Հայոց պատմությունն» է: Նկատի ունենալով այս հանրահայտ ճշմարտությունը, շենք սխալվի եթե ենթադրենք, որ մնացած բոլոր հեղինակների տեղեկությունները ոչ միայն պետք է նման լինեին

հորենացուն, այլև՝ միմյանց: Սակայն, ինչպես երևում է աղյուսակից, ուր դեռևս չեն արտացոլված գոյություն ունեցող բոլոր տարատեսակությունները, բոլորովին այլ պատկեր է իրականում: Համարյա չկա մի հեղինակ, որի վկայությունները նման լինեն հորենացուն: Ի բաց առյալ առանձին հեղինակների մասնակի տարբերությունները հորենացուց, որոնք հիմնականում համանման են նրան, ուշադրության արժանին հատկապես այն է, որ էական և շատ որոշակի տարբերություններ են նկատվում մի կողմից Ասողիկի ու Սերենսի աշխատությամբ մեզ հասած 3-րդ գլխի հեղինակի՝ Անանուն Բ-ի, իսկ մյուս կողմից էլ հորենացու և մնացած բոլոր հեղինակների վկայությունների միջև: Ելնելով իրականում գոյություն ունեցող այս նմանություններից ու տարբերություններից, աղյուսակում վկայակոչված հեղինակներին սլայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբերի՝ հորենացու և Ասողիկի: Այս բաժանումն էլ կատարվում է սլայմանականորեն, քանի որ թե Ասողիկը և թե Անանունը, ի թիվս մյուս հեղինակների, ինչպես ասվեց, Արշակունիների ցուցակները ընդօրինակել են հորենացուց: Ինչ խոսք, այս բանը վաղուց ի վեր բաղմապիսի փաստերով ապացուցված է և մեր նպատակն էլ դրա ապացուցումը չի, սակայն, ելնելով շարադրանքի անհրաժեշտությունից, ավելորդ չի լինի, եթե մեկ անգամ էլ անդրադառնանք Ասողիկի հետևյալ վկայությանը.

«Այլ որ ինչ ի թագաւորութենէն Արշակայ Քաջի մինչև ցայսր (այն է՝ Խոսրովի մահը), — գրում է նա, — ասացա՛նք ի մեծէ պատմագրէն Մովսիսէ Տարօնեցոյ՝ Բագրևանդայ և Արշարունեաց կախկոպոսէ, որ է աւարտումն բանիս մերոյ մահն Խոսրովու Հայոց արքայի»⁴⁵:

Արդ, եթե Արշակունիների ժամանակագրության համար Ասողիկի միակ սկզբնաղբյուրը, ինչպես վկայում է հեղինակը, հորենացին է, հետևաբար նրանց տեղեկությունները պետք է բոստ ամենայնի նման լինեին, այդ թվում և պարսից Արշակունիների արքայացուցակները: Ավելին, Ասողիկի մոտ առավել, քան մեկ ուրիշ հեղինակի, ինչպես օրինակ՝ Մամվել Անեցու, Մխիթար Անեցու, Մխիթար Այրիվանեցու և ուրիշների (նկատի չունենք միայն Ուխտանեսին), սպասվում էր գտնել ավելի շատ նմանություններ, որովհետև Ասողիկը համեմատաբար ավելի վաղ շրջանի դարձիչ էր, և հորենացու աշխատությունն էլ նրան հասած կլիներ ավելի քիչ փոփոխություններով: Սակայն, եթե հորենացու և մյուս հեղինակների տարբերությունները դրսևորվել են մեկական արքայի, առավել՝ երկուսի կամ երեքի տարեբանակների շուրջ, ապա Ասողիկն այնքան է հեռացել հորենացուց, որ, եթե շիներ նրա վկայությունը հորենացուց օգտվելու մասին, թերևս ստիպված լինեինք Ասողիկի համար որոնել մեկ ուրիշ սկզբնաղբյուր: Բավական է ասել, որ արքայացուցակներով հիշատակված ընդամենը 14 պարսից արքաներից 7 գահակալի տարեբանակների վերաբերյալ տարբեր տեղեկություններ ենք գտնում հորենացու և Ասողիկի մեզ հասած աշխատություններում: Ահա այս տարբերությունների մեջ էլ պետք է փնտրել, քննարկվող հարցի պատասխանը: Այն, թե ո՞վ է նրանցից հավաստին, ավելի ճիշտը, ո՞ր վկայություններն են եղել հորենացու նախնականները, հարցեր, որոնք նախորդ ուսումնասիրություններում լուրջ քննարկման խնդիր չեն դարձել: Եթե հետևելու լինենք աղյուսակում հիշատակված մյուս

⁴⁵ Ա ս ո ղ ի կ, էջ 53:

Պարսից Արշակունիների համեմատական ցանկ, կազմված հայ հեղինակների բացահայտ թվական տվյալներ պարունակող ժամանակագրական վկայութունների հիման վրա

Հաջորդական հարգը	Փահակալների անունները	Փահակալության տարեքանակներն, ըստ առանձին հեղինակների										Արդարված և ընդունված տարեքանակներ
		Մ. Քորենացի (Տփղիս, 1913, էջ 103 և 203—205)	Սերբուս (Ա. ցուցակ, կամ Անանուս Ա, Երևան, 1939, էջ 10)	Ուխտանես (Վաղ-պատ, 1871, էջ 38 և 69)	Ասողիկ (Պետ-բուրգ, 1889, էջ 29—31)	Սերբուս (Բ. ցուցակ, կամ Անանուս Բ, Երևան, 1939, էջ 11—12)	Ս. Անեցի (Վաղ-պատ, 1893, էջ 47—60)	Մի. Անեցի (Պետ-բուրգ, 1879, էջ 8 և 21)	Մի. Այրիվանեցի (Պետ-բուրգ, 1867, էջ 25—26)	Փավթի Բաղդեցի (Վ. Ա. Հակոբյան «Մ. Ժ» հատ. Բ, Երևան, 1956, էջ 308)	Անանուս Ժամ-գիր 17-րդ դ. (Վ. Ա. Հակոբյան, «Մ. Ժ» հատ. Ա, Երևան, 1951, էջ 254)	
1	Արշակ Քաջ	31	?	31	57	57	31	31	31	31	57	
2	Արտաշես (նաև՝ Արտաշիբ)	26	?	26	31	31	46	46	26	26	31	
3	Արշակ Մեծ	53	56	52	52	52	նաև՝ 36 53	նաև՝ 26 53	53	54	52	
4	Արշական (նաև՝ Արշակ)	30	70	?	30	30	31	30	31	31	50*	
5	Արշանակ (նաև՝ Արշակ Աշնաշ)	31	32	32	32	32	30	31	30	30	32	
6	Արշես (նաև՝ Արտաշես Արշես)	20	22	20	20	20	20	20	20	20	20	
7	Արշալիբ	46	45	46	46	46	46	46	46	46	46	
8	Արտաշես	34	34	34	31	31	34	34	35	35	33**	
9	Գարեհ	նաև՝ 33 30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	
10	Արշակ (նաև՝ Արշական)	19	17	57	19	19	նաև՝ 8 (8) 17	17	17	17	17***	
11	Արտաշես (նաև՝ Արտաշիբ)	20	46	20	20	20	20	20	20	20	20	
12	Պերոզ (նաև՝ Վոզոզեսոս)	34	64	34	33	33	34	34	34	34	33	
13	Վաղարշ (նաև՝ Վաղարշակ)	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	
14	Արտափան	31	36	36	36	36	31	31	31	31	36	
	Ընդամենը	455	502	468	487	487	455	474	455	455	507	
	կամ՝ (454)							կամ՝ 475				
	Ուղղակի վկայութուններ ընդհանուր տեղագրության մասին	2ունի	573	455	457	457	454	—	454	—	—	
							նաև՝ 452					

Մ ա ն ո թ ու թ յ ու ն ն ք . — 1. Ինչպես Քորենացու, այնպես էլ վկայակոչված մյուս հեղինակների մոտ պարսից Արշակունիների հաջորդական հարգը միևնույնն է։

2. Առաջին պլանում պարսից Արշակունի արքաների անուններն են, ըստ Քորենացու: Փակագծերում՝ այս կամ այն արքայի անվան տարբերակը, ըստ առանձին հեղինակների, նաև՝ ըստ Քորենացու: Թե ո՞ր տարբերակը, ո՞ր հեղինակին է, խուսափել ենք ցույց տալ՝ աղյուսակը չձանձրաբեռնելու նպատակով:

3. Քորենացու և Ուխտանեսի մոտ տարեքանակներն արտահայտված են բառերով, իսկ վկայակոչված մյուս հեղինակների մոտ հայոց այբուբենի համապատասխան տառերով: Այս բոլորը վերածել ենք արաբական թվանշանների:

4. Ընդհանուր զուգարն ստացել ենք ըստ առանձին հեղինակների, եղած տարեքանակների զուգարման ճանապարհով:

5. Յուրաքանչյուր հեղինակի ավանդած ուղղակի վկայութունը՝ պարսից Արշակունիների ընդհանուր տեղագրության մասին, տեղագրված է նրանց հատկացված սյունակների վերջում:

6. «Արդարված և ընդունված տարեքանակներ» սյունակի հիմքում հիմնականում Ասողիկի տեղեկութուններն են, նաև Անանուս Բ-ի, երեք փոփոխությամբ՝ ա) շորբորդ գահակալ Արշականին 30-ի փոխարեն 50 տարի, բ) ութերորդ գահակալ Արտաշեսին 31-ի փոխարեն 33, և տասներորդ գահակալ Արշակին՝ 19-ի փոխարեն 17 տարի:

հեղինակների և Խորենացու արքայացուցակի նմանություններին, ինչպես նաև Խորենացուց օգտվելու մասին նրանց վկայություններին, ստիպված կլինենք նախապատվությունը տալ Խորենացու մեզ հասած արքայացուցակին: Հիմնականում այսպես էլ վարվել են անցյալում: Հատկապես նկատի ունենք բազմափաստակ գիտնական Ստ. Մալխասյանցի փորձը, որը գեռես 1885 թվականին, Ասողիկի «Տիեզերական պատմության» 39-րդ ծանոթությունում, անգրադարձել է Խորենացու և Ասողիկի արքայացանկերի փոխհարաբերության հարցերին և աշխատել Ասողիկի վկայությունները հարմարեցնել Խորենացու մեզ հասած վկայություններին, Ասողիկին մեղադրելով դիտումնավոր փոփոխություններ կատարելու մեջ: Այստեղ շենք կամենում բանավե՛ճ սկսել հարգարժան գիտնականի ենթադրությունների շուրջ, նկատի ունենալով, որ մեզ օգնության է գալիս Սերեոսի աշխատությանը մեզ հասած 3-րդ գլխի հեղինակը և պահանջում՝ Խորենացու ավանդած պարսից Արշակունիների արքայացուցակի բնագիր վկայությունները տեսնել Ասողիկի մոտ: Ավելին, խիստ կարևոր այս հարցը, որը ինչպես ասվեց, վերաբերում է Խորենացու աշխատության բնագրի ժամանակագրական որոշ տեղեկությունների վերականգնմանը և առանցքային նշանակություն ունի նրա ավանդած ամբողջ համակարգի մեկնարանման համար, հավանական է այսպես էլ հարց մնար, եթե չլինե՞ր վերոհիշյալ 3-րդ գլխի հեղինակի շփաղանց արժեքավոր վկայությունը՝ Խորենացու և Ասողիկի արքայացուցակները ընդօրինակելու վերաբերյալ: Հանրահայտ է, որ Սերեոսի աշխատության 3-րդ գլուխը վերնագրված է այսպես՝ «Արդ՝ թէ պիտոյ է քեզ, ով բնթերցասէր, երկրորդեցից ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացույ և Ստեփանոսի Տարսնացույ, հաւաստի եւ հշմարիտ մատենագրաց՝ զորդի ի հարէ հանաշել», որի տակ, Սերեոսի նույն աշխատության նախորդ գլխում արդեն հիշատակված պարսից Արշակունիների ժամանակագրական արքայացուցակին զուգահեռ (տե՛ս աղյուսակ Ա՝ Սերեոս Ա, հմմտ՝ Սերեոս Բ), կրկին շարադրված է պարսից արքաների ցուցակը՝ նույն հաջորդականությամբ և զահակալների միևնույն տարեբանակներով, ինչպես Ասողիկի մոտ է (տե՛ս, նույն աղյուսակ՝ Սերեոս Բ, հմմտ՝ Ասողիկ): Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նախապես նկատել, որ մենք համամիտ չենք Գևորգ Արզարյանի այն կարծիքին, թե երրորդ գլխի հեղինակը ծանոթ է Խորենացուն Ասողիկի միջոցով⁴⁶: Ընդհակառակը, ինչպես հայտնում է Անանուն հեղինակը, նա հավասարաչափ ծանոթ է թե՛ Խորենացուն և թե՛ Ասողիկին: Այս բանին կհամոզվենք դեռևս հետագա շարադրանքի ընթացքում, երբ ապացուցած կլինենք Ասողիկի, հետևաբար Անանուն Բ-ի ավանդած պարսից Արշակունիների արքայացուցակի ժամանակագրական վկայությունների հավաստիության հարցը: Այս առումով արդեն, երրորդ գլխի վերնագրի վկայությունների անգերազնահատելի արժանիքը ոչ միայն այն է, որ Խորենացու ու Ասողիկի ժամանակագրական արքայացուցակներին զուգահեռ պահպանվել է մի 3-րդ ժամանակագրական ցուցակ, այլ հատկապես այն, որ Արշակունիների ժամանակագրական ցուցակները շարադրելիս, հեղինակի համար հավասարազոր նշանակություն են ունեցել թե՛ Խորենացու և թե՛ Ստեփանոս Տարսնացու (Ասողիկ) ժամանակագրական վկայությունները: Եթե՛ ոչ, ապա Անանուն հեղինակը նրանց միասին չէր վկայա-

⁴⁶ Գ. Արզարյան, Սերեոսի պատմությունը և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965, էջ 63:

կոչի և շէր ներկայացնի միայն մի ցուցակ՝ իրբն համապիր պատկեր խորենացու և Ասողիկի արքայացուցակների:

Ահա, թե ինչու ենթադրում ենք՝

ա) Այն ժամանակ, երբ գրել է Անանունը, խորենացու և Ասողիկի պարսից Արշակունիների արքայացուցակները ժամանակագրական իրենց տեղեկություններով ամբողջովին համանման են եղել, ինչպես համանման են գահակալների հաջորդականությունը ու անուններով:

բ) Քանի որ այսպես է, հետևաբար խորենացու, Ասողիկի և Անանունի արքայացուցակները մինչև այսօր էլ իրենց ժամանակագրական տեղեկություններով պետք է համանման լինեին: Փաստորեն համանման են միայն Ասողիկն ու Անանունը, իսկ խորենացին, ինչպես տեսանք, որոշակիորեն տարբերվում է նրանցից: Այստեղից էլ պետք է եզրակացնել՝ փոփոխության են ենթարկվել ոչ թե Ասողիկի ու Անանունի, այլ խորենացու վկայությունները, որովհետև անկարելի էր, որ երկու առանձին հեղինակ՝ Ասողիկ և Անանուն, միատեսակ փոփոխությունների ենթարկվեին այնպես, որ դարեր հետո ամբողջովին համանման լինեին միմյանց:

Ասողիկի ժամանակագրական վկայությունների հավաստիության ապացույց է նաև այն, որ նրա և Անանունի ավանգած արքայացուցակներով պարսից Արշակունիների գահակալության տարիների ընդհանուր գումարը համապատասխանում է նույն թագավորական հարստության համար վերևում՝ խորենացու, Ասողիկի և մյուս հեղինակների վկայություններով ուրվագծված ամբողջ տևողությանը, եթե պարսից 4-րդ գահակալ Արշականին տալու լինենք ոչ թե 30 (Լ), այլ 50 (Մ) տարվա թագավորության ժամանակաշրջան՝ $487 + 20 = 507$ (տե՛ս աղյուսակ Ա, Ասողիկ, հմմտ. Սերեոս Բ):

Այս փոփոխությունը, որն առաջարկել է Սեն-Մարտենը և հետագայում ընդունել է Թ. Ավդալբեկյանը, լրիվ արդարացվում է խորենացու համաժամանակագրական վկայություններով: Այսպես, խորենացին հայ Արշակունի 3-րդ գահակալ Արտաշեսի առաջին տարին զուգադրել է Արշականի 24-րդի հետ, նրան տալով 25-ամյա թագավորության ժամանակաշրջան: Ապա, դարձյալ խորենացու վկայությամբ, Արտաշեսին հաջորդել է նրա որդի Տիգրանը նույն արքայի 49-րդ տարում: Ինչպես երևում է, Արշականը 49 տարուց պակաս չպետք է թագավորեր, ուստի սխալ է 30 տարին ընդունելը, որը սոսկ վրիպակ է և հետագա փոփոխության արդյունք: Մեր կարծիքով այն Ասողիկին է անցել արդեն փոփոխված վիճակում:

Բացի Արշականի տարեքանակից, Ասողիկի արքայացուցակում պետք է կատարել նաև երկու աննշան փոփոխություն: Այն է՝ 8-րդ գահակալ Արտաշեսին տալ 33 տարի, որի մասին տեղեկություն է պահվել խորենացու մի տարբերակում, իսկ 10-րդ գահակալ Արշակին՝ 19-ի փոխարեն 17 տարի, որը, բացի խորենացուց, Ասողիկից ու Անանուն Բ-ից վկայում են մնացած բոլոր հեղինակները (տե՛ս աղյուսակ Ա): Այս փոփոխություններն էլ, որոնք համարյա նույնությամբ ընդունված են նախորդ բանասերներից (Ն. Ադոնց, Թ. Ավդալբեկյան, Գ. Սարգսյան, այն տարբերությամբ, որ Արտաշեսին 33-ի փոխարեն տվել են 34 տարի) բխում են խորենացու համաժամանակագրական վկայությունների ներքին էությունից, և շեն փոխում պարսից Արշակունիների տիրապետության ընդհանուր տևողությունը:

Ավարտելով մեր խոսքը Ասողիկի ավանդած պարսից Արշակունիների արքայացուցակի ժամանակագրության հավաստիության մասին, անհրաժեշտ ենք համարում նախապես նկատել, որ վկայակոչված փաստերն ու նրանցից բխող ենթադրությունները, որքան էլ նրանք հավանական երևան, լավագույն դեպքում կմնային սոսկ հավանականության սահմաններում, եթե Ասողիկի ավանդած արքայացուցակը, այս փոփոխություններով հանդերձ, քննություն չբռներ ոչ միայն Խորենացու համաժամանակագրական վկայությունները մեկնաբանելիս, այլև նրա ավանդած ամբողջ պատմությամբ, որն իր շարագրանքի կուռ կառուցվածքով ու հետևողական հաջորդականությամբ մի յուրահատուկ ժամանակագրական համակարգ է: Ահա թե ինչու, պարսից Արշակունիների ժամանակագրությանը անդրադառնալիս, ի տարբերություն նախորդ ուսումնասիրողների, որոնք մեծամբ առաջնորդվել են Խորենացու մեզ հասած արքայացուցակով, պետք է նախապատվությունը տալ Ասողիկին, նրա մոտ տեսնելով Խորենացու բնագրի վկայությունները: Այս առումով, Ասողիկի պարսից Արշակունիների արքայացուցակը ծառայելու է իբրև Խորենացու բնագրին առավել հարողատ մնացած մի բնօրինակություն, որն իր վաղեմիությամբ մոտ 400 տարով հին է Խորենացու մեզ հասած ամենավաղ գրչագրերից:

Այսպես ուրեմն, ելնելով Խորենացու և իրեն բնօրինակող հեղինակների ժամանակագրական վկայությունների համատեղ քննարկումից, պարսից Արշակունիների հիմնադրման թվական ենք համարում 262-ը (մ.թ.ա.), վախճանը՝ 245 (մ. թ.), ամբողջ տևողությունը՝ 507 տարի, իսկ ժամանակագրական աղյուսակի հիմքում՝ Ասողիկի ավանդած արքայացուցակը, վերևում առաջարկված 3 փոփոխություններով:

Ահա այս նախադրյալներով էլ կազմվում է նրանց ժամանակագրական աղյուսակը (տե՛ս էջ 40, աղյուսակ Բ):

Այժմ արդեն, երբ ձեռքի տակ ունենք պարսից Արշակունիների ժամանակագրական աղյուսակը, որը հանդիսանում է Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրության հենքը և միաժամանակ նրա ամբողջ ժամանակագրական համակարգի մեկնաբանման նախապայմանը, մեր հերթական ու անհրաժեշտ խնդիրն է՝ Խորենացու վկայություններով քննարկել նաև հայ Արշակունիների ժամանակագրության հարցերը, նախապես որոշելով այդ հարստության հիմնադրման սկզբնատարին:

Համաձայն Խորենացու, որը հաստատվում է Արշակունիներին անդրադարձած հետագա բոլոր հայ հեղինակների տեղեկություններով, Հայաստանում Արշակունի հարստության հիմնադիր է հանդիսացել պարսից երրորդ գահակալ Արշակ մեծի եղբայր (ոմանց վկայությամբ էլ՝ որդի) Վաղարշակը (Խորենացի, գիրք Ա, գլուխ Գ):

Այս բանը չի ժխտում անգամ Սերեոսի աշխատությամբ մեզ հասած երկրորդ գրքի հեղինակը, որի վկայությունը մինչև օրս ճիշտ չի մեկնաբանվել և զանազան թյուրիմացությունների տեղիք է տվել: Ելնելով այս համընդհանուր տեղեկություններից, հայ Արշակունիների հիմնադրման տարեթիվը գտնելու համար անհրաժեշտ է որոշել Վաղարշակի սկզբնատարին: Չնայած այս առթիվ շատ ուշադրավ տեղեկություններ ենք գտնում հայկական սկզբնաղբյուրներում, սակայն նրանցից ամենաարժեքավորը Խորենացու, Ասողիկի, մասամբ էլ Մխիթար Անեցու վկայություններն են:

Խորենացին իր «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի 68-րդ գլխում, թվարկելով պարսից Արշակունիներին, գրում է. «Յետ Արշակայ մեծի առնու զթագաւորութիւն նորա Արշական, յերեքտասաներորդի ամի Վաղարշակայ թագաւորին Հայոց...»:

Համաժամանակագրական այս արժեքավոր վկայությունը, իրրե Վաղարշակի թագավորության սկզբնատարվա որոշման նախապայման, օգտագործվել է նաև նախորդ ուսումնասիրողների կողմից՝ Սեն-Մարտեն, Բ. Պատկանյան, մկրտիչ էմին և շատ ուրիշներ: Սակայն այն ճիշտ է մեկնաբանվել այնքանով, որքանով ճիշտ է մեկնաբանվել պարսից Արշակունիների ժամանակագրության հարցը, որովհետև Խորենացու ժամանակագրական վկայություններով, ինչպես տեսնում ենք, նրանք օրգանական ամբողջականությամբ շարահյուսված են միմյանց հետ: Հենց այս օրգանական կապվածությունն է պատճառը, որ Չամչ-

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Բ

Պարսից Արշակունիների ժամանակագրական կարգը

Համարողական համար	Արքաների անունները	Տարեբանակներ ըստ Աստղիկի	Գահակալության տարեթվեր
1	Արշակ Ա (Բաջ)	57	262—205 ն.թ.ա
2	Արտաշես Ա	31	205—174 .
3	Արշակ Բ (Մեծ)	52	174—122 .
4	Արշակ Գ (Արշական)	50*	122—72 .
5	Արշակ Դ (Արշանակ)	32	72—40 .
6	Արտաշես Բ (Արշեզ)	20	40—20 .
7	Արշազիբ	46	ն.թ.ա. 20—26 ն.թ.
8	Արտաշես Գ	33*	26—59 .
9	Դարեհ	30	59—89 .
10	Արշակ Ե	17*	89—106 .
11	Արտաշես Դ	20	106—126 .
12	Պերոզ (Վոզոդեսոս)	33	126—159 .
13	Վաղարշ	50	159—209 .
14	Արտավան	36	209—245 .
—	Ընդհանուր առողջությունը	507	ն.թ.ա. 262+245 ն.թ. = 507

Մանր. Աստղանիշներով մատնանշված տարեբանակները, ըստ Խորենացու համաժամանակագրական տեղեկությունների:

յանի մոտ մատնանշված է 149 թվականը, Սեն-Մարտենի մոտ 152-ը, Բ. Պատկանյանի մոտ 132-ը, Թ. Ավդալբեկյանի մոտ 135-ը և այլն: Այժմ արդեն, երբ Խորենացու ժամանակագրական ցուցակի նոր մեկնաբանմամբ, ձեռքի տակ ունենք մեր կազմած պարսից Արշակունիների ժամանակագրական աղյուսակը, որը շատ էական գծերով տարբերվում է նախորդներից, փորձենք Խորենացու վերոհիշյալ վկայությունը մեկնաբանել մեր կազմած ժամանակագրական աղյուսակով: Ելնելով աղյուսակի տվյալներից, Արշակ Մեծի որդի, պարսից 4-րդ գահակալ Արշականը, որին այստեղ հիշատակել է Խորենացին, թագավորել է 122 թվականին (մ.թ.ա.): Եվ եթե Խորենացու այս ժամանակագրական վկայությամբ Արշականը թագավորել է Վաղարշակի թագավորության 13-րդ տարում, հետևաբար Վաղարշակի առաջին տարին լինելու է 134 թ. (մ. թ. ա.)^{*} (122 + 12 = 134): Գիտենալով Վաղարշակի թագավորության առաջին տարին,

հեշտ է արդեն մակարերել, որ Խորենացին այն պետք է դնել Արշակ Մեծի գահակալության 41-րդ տարում, որովհետև Արշակ Մեծը, դարձյալ մեր կազմած աղյուսակի տվյալներով, թագավորել է մ. թ. ա. 174—122 թթ. (տե՛ս ժամանակագրական աղյուսակ Ա.): Այս վերջին ենթադրությունը, որը բխեցվեց աղյուսակի տվյալներից, մեզանից անկախ հաստատում է նաև XII դարի հեղինակ Մխիթար Անեցին⁴⁷:

Իբրև անհերքելի ապացույց 134 թվականի և ի հաստատումն մեր ենթադրության անշափ արժեքավոր է Ասողիկի վկայությունը:

Խոսելով հայ Արշակունիների վերացման մասին, նա հայտնում է. «Աստանօր դադարէ թագաւորութիւն Հայոց յազգէն Արշակունեաց, սկսեալ յԺԲ (12-րդ) ամի երկրորդ Եւերգեաէս Պաղոմէոսի Եզիպտացոց...»⁴⁸:

Պաղոմեոս Եվգերտես Բ-ն (Պաղոմեյան հարստության 7-րդ գահակալը), ինչպես ընդունված է գիտական պատմագրության մեջ, թագավորել է 145—146 թթ. (մ. թ. ա.)⁴⁹: Արդ, եթե 145 թվականին է Պաղոմեոս Եվգերտես Բ-ի առաջին տարին, իսկ Ասողիկն էլ հայ Արշակունիների սկզբնատարին հաշվել է նրա 12-րդ տարվանից, հետևաբար Վաղարշակի սկզբնատարվա համար նկատի է ունեցել մ. թ. ա. 134 թվականը (145—11=134):

Այսպիսով, վկայակոչված հայ հեղինակներից երեքը՝ Խորենացի, Ասողիկ, Մխիթար Անեցի, ինչպես տեսնում ենք, Վաղարշակի սկզբնատարվա համար տարբեր ուղիներով մատնանշում են միևնույն 134 թվականը (մ.թ.ա.): Հօգուտ այս թվականի շնայած կարելի է այլ փաստեր վկայակոչել, սակայն բավարարվենք այսքանով, նկատի ունենալով, որ այն հաստատվելու է նաև Խորենացու համաժամանակագրական վկայություններով:

Ինչպես հայտնի է, ժամանակակից պատմագրությունը հայ Արշակունիների սկզբնատարի է ընդունում 66 թվականը (մ.թ.), հիմնադիր՝ Տրգատ Ա-ին, հենվելով հունա-հոմեական աղբյուրների տեղեկությունների վրա, անտեսելով Խորենացու և առհասարակ հայ հեղինակների վկայությունները: Նկատի ունենալով, որ այս հոգվածով մեր նպատակը Խորենացու ժամանակագրական համակարգի վերականգնումն է իր իսկ՝ Խորենացու, մասամբ էլ նրան հետևող հեղինակների վկայություններով, առ այժմ շենք անդրադառնալու Խորենացու և պատմագրության միջև նկատվող տարբերություններին և ոչ էլ՝ նրանց հավաստիության խնդիրներին:

Ընդունելով 134 թվականը (մ.թ.ա.)՝ իբրև Վաղարշակի սկզբնատարի, արդեն որոշակի է դառնում, որ հայ Արշակունիների տևողությունը, մինչև Խոսրովի սպանություն (Խոսրովից հետո քննարկելու ենք Սասանյան արքաների ժամանակագրության հետ), կազմելու է 393 տարի (134 + 259 = 393), քանի որ Խոսրովի սպանության տարեթիվը, ինչպես տեսանք Արտավանի թագավորության վերջին տարին քննարկելիս, Խորենացու և իրեն հետևող հեղինակների վկայություններով զրվեց 259 թվականին (մ. թ.):

Ի հաստատումն այն բանի, որ Խորենացին իրոք հիշյալ ժամանակահատվածի համար նկատի է ունեցել 393 տարվա ժամանակաշրջան, բացառիկ կարևորություն ունեն նրա ավանդած հայ Արշակունիների արքայացուցակի ժամանակագրական տեղեկությունները:

47 Մ խ ի թ ա Ր Ա ն ե ց ի, էջ 20:

48 Ա ս ո ղ ի կ, էջ 77:

49 „Всеобщая история Ст. Таронского“, Москва, 1864, прилож. 17.

Նկատի ունենալով հողվածի հնարավորությունները և այն, որ Խորենացու հիշյալ արքայացուցակը, ի տարբերություն պարսից Արշակունիների արքայացուցակի, մեզ է հասել առանց հետագա փոփոխությունների և ստուգման ու համեմատության պահանջ չի առաջանում, նպատակահարմար ենք գտնում այստեղ վկայակոչել միայն Խորենացուն, առանց համեմատական աղյուսակի:

Համաձայն Խորենացու, հայ Արշակունի արքաները թագավորել են ներքոհիշյալ հաջորդականությամբ ու գահակալության տարեքանակներով:

1. Վաղարշակ՝ 22 (գիրք Բ, գլ. Ը),	9. Սանատրուկ՝ 30 (գիրք Բ, գլ. ԼԶ),
2. Արշակ Ա՝ 13 (գիրք Բ, գլ. Թ),	10. Երվանդ՝ 20 (գիրք Բ, գլ. ԽԶ),
3. Արտաշես Ա՝ 25 (գիրք Բ, գլ. ԺԲ),	11. Արտաշես Բ, 41 (գիրք Բ, գլ. Կ),
4. Տիգրան Բ՝ 33 (գիրք Բ, գլ. ԺԹ),	12. Արտավազդ Բ՝ օրեր (գիրք Բ, գլ. ԿԱ),
5. Արտավազդ Ա՝ տարեքանակ չունի,	13. Տիրան՝ 21 (գիրք Բ, գլ. ԿԲ),
6. Արշամ՝ 20 (գիրք Բ, գլ. ԻԵ),	14. Տիգրան Գ՝ 42 (գիրք Բ, գլ. ԿԴ),
7. Աբգար՝ 38 (գիրք Բ, գլ. ԼԳ),	15. Վաղարշակ՝ 20 (գիրք Բ, գլ. ԿԵ),
8. Անանուն՝ երեք ամիսներ, զուգահեռ	16. Խոսրով Մեծ՝ 48 (գիրք Բ, գլ. 2Դ):
- Սանատրուկի (II, գլ. ԼԴ),

Խորենացու այս ցուցակով հայ արքաների գահակալության տարեքանակների համատեղ դումարը կազմում է 373 տարի: Եթե այդպես է և եթե, ինչպես ասվեց, անփոփոխ են Խորենացու վկայությունները, օրինական հարց կառաջանա, ապա ո՞ր է քսան տարին, չէ՞ որ նույն հեղինակի նախորդ վկայություններով այն պետք է լիներ ոչ թե 373, այլ 393 տարի:

Հարցի պատասխանը հնարավոր է դառնում Խորենացու համաժամանակագրական վկայություններով: Բանն այն է, որ Խորենացին, նրան էլ հետևելով մյուս հեղինակները, Տիգրան Բ-ի վերջին տարվանից մինչև Արշամի առաջին տարին ընկած ժամանակաշրջանը, որը կազմում է ուղիղ 20 տարի, ոչ մի արքայի չեն վերագրել, շնայած բոլորն էլ այս ժամանակաշրջանում թագավոր են ճանաչում Տիգրանի որդի և նրա անմիջական հաջորդ Արտավազդին՝ առանց նրա թագավորության տարեքանակը հիշատակելու: Այստեղ բացառություն են կազմում Սամվել Անեցին, Մխիթար Անեցին, Մխիթար Այրեվանեցին և հետագա ուրիշ հեղինակներ, որոնք, հայտնի չի ինչ աղբյուրից, նրան տալիս են ընդամենը 2 (Բ) տարվա թագավորության ժամանակաշրջան:

Համոզվելու համար դիմենք փաստերին: Խորենացու վկայություններով, ինչպես արդեն առիթ ենք ունեցել տեսնելու, Տիգրան Բ-ն թագավորել է պարսից 4-րդ գահակալ Արշականի 49-րդ տարվանից (գիրք Բ, գլ. ԺԴ), իսկ Արշամը՝ Պարսից 6-րդ գահակալ Արշեզի վերջին՝ 20-րդ տարում (գիրք Բ, գլ. ԻԴ): Այս համաժամանակագրական վկայություններից պարզ երևում է, որ հավասար ժամանակաշրջան է ընկած թե Տիգրան Բ-ի առաջին տարվանից մինչև Արշամի առաջին տարին և թե Արշականի 49-րդից մինչև Արշեզի 20-րդ տարին:

Բոլորովին այլ է պատկերը Խորենացու արքայացուցակներով:

Այսպես, Տիգրան Բ-ի առաջին տարվանից մինչև Արշամի առաջին տարին ունենք ընդամենը 33 տարի (Տիգրան Բ՝ 33 + Արտավազդ՝ ոչինչ), իսկ Արշականի 49-րդից մինչև Արշեզի 20-րդը՝ 53 տարի (Արշական՝ 2—քանի որ թագավորել է 50 տարի — + Արշանակ՝ 32 + Արշեզի 19-ը = 53): Ինչպես

երևում է, հայ Արշակունիների գծում, համեմատած պարսից Արշակունիներին, միննույն ժամանակահատվածում 20-ամյա մի ժամանակաշրջան, շնայած Արտավազդի գոյություն, թափուր է մնում: Ահա թե ինչու, իրականում եղած այս 20 տարին, պետք է ավելացնել Խորենացու հայ Արշակունիների արքայացուցակի ընդհանուր գումարին, որով արդեն մի կողմից անփոփոխ են մնում Խորենացու հիշատակած հայ արքաների տարեքանակները, մյուս կողմից էլ լրացվում է նրա արքայացանկը՝ թափուր մնացած միջանկյալ 20 տարով, և կազմում 393 տարի: Խորենացու արքայացուցակի այսօրինակ մեկնաբանմամբ ոչ միայն հաստատվում է նրա նախորդ վկայություններով ուրվագծված հայ Արշակունիների տևողությունը (393)՝ մինչև Խոսրովի սպանություն, այլև բացահայտվում է այդ արքայացուցակի ներքին էությունը, որը մինչև այժմ բազմաթիվ սխալների ու թյուրիմացությունների տեղիք է տվել:

Այս բանամյա պակասը գեոևս 1929 թվականին, ինչպես երևում է «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1964 թ. վերջին համարից, նկատել է Ք. Ավդալբեկյանը, որի կարծիքը ցավոք ուշագրություն չի արժանացել: Ի տարբերություն Ավդալբեկյանի, որը հիշյալ 20 տարին ամբողջապես վերագրել է Արտավազդին, կարծելով, թե Խորենացու մոտ Արտավազդի համար եղել է Ի (20) տարի և Ի-ի գլխիկի կորուստն է, որ բանասերներին երկար տարիների տառապանք է պատճառել, ենթադրում ենք, որ Խորենացին Արտավազդի համար տարեքանակ չի հիշատակել (միակ բացառությունը նրա մոտ): Արտավազդին պետք է տալ հիշյալ 20-ամյա ժամանակաշրջանի առաջին 7-ը կամ ամենաշատը 10-ը տարին (մենք ընդունում ենք վերջինը), իսկ մնացած 13 կամ 10-ը տարին՝ անիշխանություն:

Այս ենթադրությունն էլ արվում է Արտավազդի գերություն մասին Խորենացու, Ստրաբոնի, Հովսեփ Երրայեցու, Տակիտոսի, Պլուտարքոսի և ուրիշ հեղինակների վկայությունների հիման վրա:

Իսկ թե որտեղ տեղադրել վերոհիշյալ 20 տարին, փորձենք որոշել Խորենացու համաժամանակագրական վկայությունների և մեր կազմած պարսից Արշակունիների ժամանակագրական աղյուսակի տվյալներով: Այսպես.

Տիգրանը թագավորել է Արշականի 49-րդից ընդամենը 33 տարի, հետևաբար նրա վերջին տարին լինելու է 41 թ. (մ.թ.ա.), քանի որ աղյուսակում Արշականի 1-ին տարին 122 թվականն է ($122 = (48 + 33) = 41$): Ահա այս թվականն էլ (41) ընդունում ենք, թե՛ 20-ամյա ժամանակաշրջանի և թե՛ Արտավազդի թագավորության առաջին տարի:

Քսանամյա ժամանակաշրջանի վերջին տարին, որ է միաժամանակ Արշամի առաջին տարին, լինելու է 21 թիվը (մ.թ.ա.), քանի որ Արշամը թագավորել է Արշեզի 20-րդ տարվանից, իսկ Արշեզի 1-ին տարին աղյուսակում մ.թ.ա. 40 թվականն է ($40 - 19 = 21$):

Այժմ արդեն երբ հայանի է հայ Արշակունիների սկզբնատարին, նրանց տևողությունը մինչև Խոսրովի սպանություն, ինչպես նաև Խոսրովի սպանության տարեթիվը, կարող ենք կազմել նաև հայ Արշակունիների ժամանակագրական աղյուսակը 20-ամյա միջանկյալ ժամանակաշրջանի գոյությամբ, որն արտացոլվելու է թիշ հետո ներկայացվող համաժամանակագրական աղյուսակում:

Հայ և պարսից Արշակունիների ժամանակագրական աղյուսակները, որոնք անշափ սեղմ ամփոփումն են Խորենացու «Հայոց պատմության» երկ-

րորդ զրբի ժամանակագրական տեղեկությունների, դեռևս չեն կարող լրիվ պատկերացում տալ նրա ավանդած ժամանակագրական համակարգի մասին: Ուստի, մեր պատկերացումը ամբողջական դարձնելու նպատակով անհրաժեշտ է թեկուզ շատ համառոտ անդրադառնալ նաև երրորդ զրբի ժամանակագրական վկայություններին: Այստեղ արդեն ըստ Խորենացու քննարկվելու է հիմնականում 4 հարց՝ Սասանյան արքաների, հայ Արշակունիների՝ Տրդատից մինչև վախճան, հայ կաթողիկոսների, ինչպես նաև հռոմեական կայսրերի ժամանակագրության հարցերը:

Սասանյան արքաների ժամանակագրության համար ելակետ ենք ընդունում 245 թ. (մ.թ.), որը ինչպես տեսանք, տարեթիվն էր թե՛ պարսից Արշակունիների անկման և թե՛ Սասանյան հարստության հիմնադրման:

Ժամանակագրական աղյուսակը կազմելիս, պետք է հենվել Խորենացու ավանդած արքայացուցակի տեղեկությունների վրա՝ անփոփոխ պահպանելով թե՛ արքաների հաջորդական կարգը և թե՛ տարեքանակները՝ այսպես.

1. Արտաշիր՝ տարեքանակ չի նշում,
2. Շապուհ՝ տարեքանակ չի նշում,
3. Ներսես՝ 9 (գիրք Բ, գլ. 2Թ),
4. Որմիզդ՝ 3 (գիրք Բ, գլ. 2Թ),
5. Շապուհ Բ՝ 70 (գիրք Գ, գլ. ԾԱ),
6. Արտաշիր Բ՝ 4 (գիրք Գ, գլ. ԾԱ),

7. Վռամ (Կրման) Ա՝ 10 (գիրք Գ, գլ. ԾԱ),
8. Հազկերտ Ա՝ 11 (գիրք Գ, գլ. ԾԶ),
9. Վռամ Բ՝ 21 (գիրք Գ, գլ. ԿԷ)
10. Հազկերտ Բ՝ տարեքանակ չի նշվում, որովհետև Հազկերտ Բ-ի առաջին տարվանով ավարտել է իր ժամանակագրական համակարգը (գիրք Գ, գլ. ԿԷ):

Իրավ է, Խորենացին չի հիշատակել Սասանյան առաջին երկու արքաների տարեքանակները, սակայն նրա ժամանակագրական այլ տեղեկություններով հնարավոր է լինում լրացնել նաև այդ թերին:

Վերևում, Խոսրովի սպանությունից հետո ընկած 27-ամյա անիշխանության մասին խոսելիս, տեսանք, որ Խորենացու վկայությամբ այս ժամանակաշրջանի առաջին 26 տարին վերագրված էր Սասանյան հարստության հիմնադիր Արտաշիր արքային (գիրք Բ, գլուխ 2Է): Եվ քանի որ Արտավանի սպանությունից մինչև Խոսրովի սպանություն, դարձյալ Խորենացու վկայություններով, կազմում էր 14 տարի՝ ուստի պետք է ենթադրել, որ Խորենացու ժամանակագրությամբ Արտաշիր արքային տրված է 40 տարվա թագավորության ժամանակաշրջան ($26 + 14 = 40$):

Շապուհ Ա-ի տարեքանակը որոշելու համար մեր առաջին հենակետն է գառնում Արտաշիր արքայի վերջին տարին, որը, ինչպես տեսնում ենք, գրվելու է 285 թվականին և զուգահեռում է Տրդատի առաջին տարվան:

Երկրորդ հենակետը Խորենացու համաժամանակագրական վկայությունն է՝ Տրդատ Մեծի որդի և հաջորդ Խոսրով Բ-ի սկզբնատարվա վերաբերյալ, որի համաձայն՝ «Յերկրորդ ամի Որմիզդի Պարսից արքայի ... թագաւորեաց Խոսրով» (գիրք Գ, գլուխ Ը):

Այս վկայություններով պարզ է արդեն, որ Շապուհ Ա-ի առաջին տարվանից մինչև Որմիզդ արքայի երկրորդ տարին հավասար է Տրդատի թագավորության ամբողջ տևողությանը՝ 56 տարվա (գիրք Բ, գլ. ԴԲ): Ահա այս 56 տար-

վանից էլ Խորենացի հաշվով պետք է պակասեցնել նախ՝ Որմիզդ արքայի մեկ տարին, բանի որ Տրդատի հաջորդ Խոսրովը թագավորել է նրա երկրորդ տարվանից, ապա՝ Որմիզդի նախորդ և Շապուհ Ա-ի հաջորդ Ներսես արքայի ամբողջ 9-ը տարին, ընդամենը 10 տարի: Այսպիսով Տրդատի առաջին տարվանից մինչև 47-րդը, որը հավասար է Շապուհ Ա-ի առաջին տարվանից Ներսեսի առաջին տարին ընկած ժամանակաշրջանին և կազմում է 46 տարի, համարվելու է Շապուհ Ա-ի թագավորության տևողությունը:

Շապուհ Ա-ի թագավորության տևողության մասին անշափ արժեքավոր է Սամվել Անեցու հետևյալ վկայությունը. «Իսկ զՇապուհ Պարսից, թէ 29 (73) ամ համարիս թագաւորեալ, սկսանելի է ի սպանմանէն Խոսրովու, ապա թէ Խ2 (46) համարիս՝ զոյգ ընդ Տրդատայ. զ Իէ (27) ամն ընդ Արտաշրի հօրն իւր ի կեանս, և զԽ2 (46) չետ մահուանն»⁵⁰:

Զնայած կարելի է բազմաթիվ այլ փաստերով հիմնավորել Սասանյան արքաների վերոհիշյալ տարեբանակները՝ սակայն բավարարվենք այսբանով, նկատի ունենալով, որ դրանք բազմակողմանիորեն ապացուցվում են Խորենացու ժամանակագրական համակարգի ընդհանրության մեջ: Նշենք միայն, որ Խորենացու վկայություններով այս նույն տարեբանակները ստացել է նաև Գ. Սարգսյանը⁵¹:

Հայ Արշակունիների Տրդատից մինչև վերջ ընկած ժամանակահատվածի ելակետն արդեն մեզ հայտնի է՝ 285 թ. (մ.թ.)՝ իբրև Տրդատի թագավորության սկզբնատարի:

Ժամանակագրական աղյուսակի համար հիմք ենք ընդունում Խորենացու վկայած տարեբանակներն անփոփոխ:

1) Տրդատ Մեծ՝ 56 (գիրք Բ, գլ. 28),	8) Խոսրով Գ՝ 5 (գիրք Գ, գլ. 5),
2) Խոսրով Բ՝ 9 (գիրք Գ, գլ. 6),	9) Վրամշապուհ 21 (գիրք Գ, գլ. 56),
3) Տիրան Բ՝ 11 (գիրք Գ, գլ. 6է),	10) Խոսրով (կրկին) 1 (գիրք Գ, գլ. 56),
4) Արշակ Բ՝ 30 (գիրք Գ, գլ. 16),	11) Շապուհ՝ 4 (գիրք Գ, գլ. 59),
5) Պապ՝ 7 (գիրք Գ, գլ. 18),	12) Անիշխանություն՝ 3 (գիրք Գ, գլ. 59),
6) Վարադզաա՝ 4 (գիրք Գ, գլ. Խ),	13) Արտաշես (Արտաշիր)՝ 6 (գիրք Գ, գլ. 59),
7) Արշակ—	
Վաղարշակ 5 (գիրք Գ, գլ. Խ2),	

Արտաշեսով ավարտվում է հայ Արշակունիների թագավորությունը: Ինչպես երևում է, Տրդատ Ա-ից մինչև նրանց վախճանը, ըստ Խորենացու կազմում է 162 տարի:

Այսպիսով, շնայած այն բանին, որ Խորենացին հայ Արշակունիների ամբողջ հարստության տևողության մասին ուղղակի տեղեկություն չի ավանդել, սակայն այն հնարավոր է որոշել նրա ժամանակագրական վկայությունների ընդհանրության մեջ: Ինչպես երևում է, այն կազմում է 581 տարի (393 + 26 + 162 = 581)՝ սկսած 134 թվականից (մ.թ.ա.) ներառյալ 447 թվականը (մ.թ.): Այս տարեբանակն էլ (581) իր հերթին բազմակողմանիորեն հաստատվում է

⁵⁰ Ս ա մ վ ե լ Ա ն ե Յ ի, էջ 63:

⁵¹ Գ. Ս ա Ր Գ ս յ ա ն, Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1965, էջ 26—27:

հորենացու «Հայոց պատմության» ամբողջ ժամանակագրական համակարգով: Իրավ է, հայ հեղինակներից շատերը տեղեկություն են թողել նաև հայ Արշակունիների տիրապետության բնդհանուր տեսողության մասին, սակայն, նկատի ունենալով, որ դրանք արդյունք են առանձին հեղինակների հաշվումների և չեն մատնանշում վերոհիշյալ տարեբանակը, առայժմ թողնում ենք դրանց բնարկումը:

Հայ կաթողիկոսների ժամանակագրությունը որոշելու համար ելակետ ենք բնդունում 301 թիվը (մ.թ.), հենվելով հորենացու հետևյալ վկայության վրա, որը վերավկայում են հետագա համարյա բոլոր հեղինակները: «Յեօթն և տասներորդի ամի թագաւորութեանն Տրդատայ զտար նստեալ յաթոռ սրբոյ առաքելոյն Քաղէսսի զհայրն մեր Գրիգորիոս և քստ Աւետարանի ծնող» (գիրք Բ, գլուխ ՂԱ):

Ժամանակագրական աղյուսակի համար անփոփոխ հիմք ենք բնդունում հորենացու ավանդած տարեբանակները:

1) Գր. Լուսավորիչ՝ 30 (գիրք Բ, գլ. ՂԱ),	6) Ներսես Մեծ՝ 34 (գիրք Գ, գլ. ԼԸ),
2) Արիստակես՝ 7 (գիրք Բ, գլ. ՂԱ),	7) Սահակ (Շահակ)՝ 3 (գիրք Գ, գլ. ԼԹ),
3) Վրթանես՝ 15 (գիրք Գ, գլ. ԺԱ),	8) Զավեն՝ 4 (գիրք Գ, գլ. Խ),
4) Հուսիկ՝ 6 (գիրք Գ, գլ. ԺԳ),	9) Ասպուրակես՝ 5 (գիրք Գ, գլ. ԽԱ),
5) Փառնեբսեհ՝ 4 (գիրք Գ, գլ. ԺԶ),	10) Սահակ-Պարթև՝ 51 (գիրք Գ, գլ. ԿԷ):

Այստեղ անհրաժեշտ է նկատել միայն, որ Սահակ Պարթևի կենդանության ժամանակ կաթողիկոսներ նստած Սուրմակի՝ 1 (գիրք Գ, գլ. ԿԴ), Բրթիշոյի՝ 3 (գիրք Գ, գլ. ԿԴ) և Շամուելի՝ 5 (գիրք Գ, գլ. ԿԶ) տարեբանակները չպետք է հաշվել, որովհետև հորենացու վկայություններով 51 տարին հաշված է Սահակ Պարթևի քահանայապետության սկզբից մինչև նրա մահը (գիրք Գ, գլ. ԿԷ):

Ինչպես հետևում է մինչ այս եղած շարադրանքից, հորենացու «Հայոց պատմության» բնագրի ժամանակագրական վկայություններից պետք է փոփոխված համարել միայն պարսից Արշակունիների արքայացուցակի որոշ թվական տվյալներ՝ այնպես, ինչպես ենթադրվեց շարադրության բնագրում: Մնացած բոլոր գեպքերում հորենացու ավանդած բացարձակ թվական ցուցումները՝ հայ Արշակունի թագավորների, կաթողիկոսների և Սասանյան արքաների իշխանության տարեբանակների վերաբերյալ, բնդունվում են նույնությամբ: Այս վերջին ենթադրությունը ապացուցվելու է, երբ այդ ցուցումներով կառուցված ժամանակագրական աղյուսակը կաշխատենք բնարկել իր իսկ հորենացու համաժամանակագրական վկայություններով և պատմա-ժամանակագրական բնույթի տեղեկություններով:

Նախապես ասենք, որ փոփոխություններ պետք է նկատել նաև հորենացու համաժամանակագրական ներբոհիշյալ վկայություններում:

1. Երվանդի թագավորության առաջին տարին հաշվել՝ ոչ թե «յութերորդ ամի Դարեհի վերջնոյ» (գիրք Բ, գլ. ԼԷ), այլ՝ չիններորդ:

2. Խոսրով Մեծի հայր Վաղարշի թագավորության չկիրքը՝ ոչ թե պարսից համանուն արքայի «յերեսներորդի և երկրորդի» (գիրք Բ, գլուխ ԿԵ), այլ՝ յերեսներորդի և երրորդի:

3. Վարազդատի թագավորությունը ոչ թե Շապուհ երկրորդի «յիսուն և հինգ» (գիրք Գ, գլ. Խ), կամ «յիսուն և եօթն» (ըստ տարբերակի), այլ՝ յիսուն և վեցն տարվանից:

4. Զավենի կաթողիկոսության սկիզբը՝ ոչ թե «երկրորդ ամի Վարազդատայ» (գիրք Գ, գլ. Խ), այլ՝ յերրորդ ամի:

5. Ասպուրակեսի կաթողիկոսությունը՝ ոչ թե Արշակ Գ-ի «յերկրորդ ամին» (գիրք Գ, գլ. ԽԱ), այլ յերրորդ ամին:

Այս շատ աննշան փոփոխություններն էլ, որոնցով պետք է առաջնորդվել աղյուսակը բննարկելիս, ոչ թե սոսկ բառափոփոխության վրա հենված ենթադրություններ են, այլ բխում են Խորենացու ժամանակագրական համակարգի բովանդակ էությունից և պատճառաբանվում են բազմակողմանիորեն: Այս բանին կարող է համոզվել ամեն ոք՝ թեկուզ սույն հոդվածին կից ներկայացվող համաժամանակագրական աղյուսակի տարբեր շարքերի համապատասխան ժամանակահատվածների միջանկյալ տարեբանակների համեմատությամբ:

Նկատի ունենալով միաժամանակ, որ Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ ու երրորդ գրքերի ոչ միայն ժամանակագրությունը, այլև պատմական նյութի ամբողջ շարադրանքը բազմաթիվ ու բազմապիսի թելերով կապված է հռոմեական կայսրերի հետ, իսկ հաճախ էլ հայ թագավորների սկզբնատարիները զուգակշռված են այս կամ այն կայսեր համապատասխան տարեբանակներով, անհրաժեշտություն է զգացվում առաջիկա համաժամանակագրական աղյուսակում ունենալ նաև հռոմեական կայսրերի ժամանակագրական շարքը:

Այստեղ արդեն հիմք ենք ընդունելու պատմագիտության ընդունած ժամանակագրությունը, որովհետև Խորենացին հատուկենա կայսրերի իշխանության տարեբանակներ է հիշատակել, շնչած, իր շարադրած պատմության պահանջներից ելնելով, հիշատակված են հռոմեական ու բյուզանդական համարյա բոլոր կայսրերը մինչև Մարկիանոս: Հատկապես կարևորն այն է, որ նրանք հիշատակված են այնպիսի ճիշտ հաջորդականությամբ, ինչպես ընդունված է գիտական պատմագրության մեջ: Նախապես ասենք, որ այստեղ, որոշ նկատառումներով, որին կանգրադառնանք իր տեղում, Կոնստանդին Մեծից սկսած աղյուսակում երկրորդելու ենք կայսրերի ժամանակագրությունը, ուղեցույց ունենալով Խորենացու համաժամանակագրական վկայությունները և հենվելով հայ հետագա հեղինակների ավանդած տարեբանակների վրա:

Այժմ արդեն, երբ որոշված է պարսից Արշակունիների արքայացուցակի փոփոխությունների հարցը, երբ նախադրյալներ են ստեղծված վերականգնելու Սասանյան արքաների հայ Արշակունիների և կաթողիկոսների ժամանակագրական աղյուսակները, երբ հայտնի է, թե որ թվականն է Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ և երրորդ գրքերի ժամանակագրական համակարգի ելակետը, անհրաժեշտ պահանջ է առաջանում կազմել այդ համակարգն ամփոփող մի ընդհանուր համաժամանակագրական աղյուսակ, որպեսզի ոչ միայն ամբողջական պատկերացում ունենանք Խորենացու վկայած հայ Արշակունիների ժամանակագրության վերաբերյալ, այլև նրա համաժամանակագրական վկայություններով և պատմաժամանակագրական բնույթի տեղեկություններով բննարկել ու ստուգել կարողանանք շարադրության ընթացքում առաջ բաշված մեր բոլոր ենթադրությունները: Ստուգել հատկապես այն, թե ինչքանով ենք

հարազատ մնացել Խորենացուն և ինչքանով ճիշտ ենք վերականգնել նրա «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը (տե՛ս աղյուսակ Գ)։

Քացի ժամանակագրական բացարձակ թվական տվյալներից, որոնց օգնությամբ թվակարգված է սույն աղյուսակը, այստեղ, ըստ առանձին գահակալների տեղադրված են նաև Խորենացու համաժամանակագրական բոլոր վկայությունները, որոնք բացառիկ նշանակություն ունեն աղյուսակի քննարկման համար։ Հատկապես այն պատճառով, որ Խորենացին, նպատակ ունենալով դարերին ընդգեմ աներեր զարձնել իր «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, այդ վկայություններով փոխադարձաբար կապակցել է տարբեր երկրների իրար ժամանակակից գահակալների, ուշադրության կենտրոնում ունենալով հալ թագավորներին ու կաթողիկոսներին։ Այս առումով արդեն, կասկածից վեր և անառարկելի է, որ Խորենացու համաժամանակագրական վկայությունները տարբեր ուղիներով միևնույն տարեթվերն են մատնանշել։ Ուստի, եթե մեր կազմած աղյուսակը իրոք պատկերն է Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգի, պետք է առաջին հերթին քննություն բռնի նրա համաժամանակագրական վկայություններով։

Ինչպես երևում է աղյուսակից, ամբողջովին արդարանում են մեր սպասելիքները, քանի որ աղյուսակի բոլոր շարքերում փոխհամաձայնությունը Խորենացու վկայությունների հետ կատարյալ է։ (Այստեղ նկատի չունենք Կոստանդին Մեծից հետո նկատվող մասնակի անհամաձայնությունները, որոնք դրսևորվում են, մի կողմից, հռոմեական շարքի, իսկ մյուս կողմից՝ աղյուսակի մյուս երեք շարքերի միջև, որոնք, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո, ոչ թե արդյունք են աղյուսակի սխալ լինելուն, այլ այն քանի, որ այս հատվածում Խորենացին երկու տեղ շեղվում է հռոմեական կայսրերի համար ընդունված արդի ժամանակագրությունից)։

Այս եզրակացությունը ապացուցելու նպատակով նախապես թվարկենք նկատվող հակասությունները։

1. Խորենացու վկայությամբ Խոսրով Բ-ն թագավորել է Կոստանդ Բ-ի 8-րդ տարում (գիրք Գ, գլ. Ը)։ Առկա է 3 տարվա հակասություն, որովհետև Կոստանդի կայսրության սկիզբը համարվում է 337 թվականը, իսկ աղյուսակում Խոսրովի առաջին տարին 341 թվականն է։

2. Խոսրովի հաջորդ Տիրանը, ըստ Խորենացու, թագավորել է նույն կայսեր 17-րդ տարում (գիրք Գ, գլ. ԺԱ)։ Դարձյալ նույն հակասությունը, քանի որ Տիրանի առաջին տարին աղյուսակում գրված է 350 թվականին։

3. Խորենացու երրորդ զրքի ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ և ԺԶ գլուխների շարադրանքից երևում է, որ նախ պետք է մահանա Հուսիկ կաթողիկոսը, ապա նույն տարում, կամ ամենաուշը հաջորդ տարում՝ Հուլիանոս կայսրը, Հուլիանոսի մահվան տարում, կամ հաջորդ՝ Հովիանոսը և վերջինիս մահվանից հետո Շապուհ Բ-ի կողմից կուրացվի ու գահադրկվի Տիրան թագավորը։

Աղյուսակով Հուսիկի մահը՝ 358, Տիրանի գահադրկումը՝ 361, իսկ պատմագիտությամբ՝ Հուլիանոսի մահը՝ 363, Հովիանոսինը՝ 364 թվականին է տեղի ունեցել։ Ինչպես երևում է առկա է միևնույն հակասությունը։

4. Վարազդատը, ըստ Խորենացու, թագավորել է Թեոդոս Մեծի 20-րդ տարում (գիրք Գ, գլ. Խ)։ Այստեղ արդեն աղյուսակը համահնչյուն է պատմագիտությանը, քանի որ Թեոդոս Մեծի առաջին տարին ընդունված է 379 թվից, իսկ Վարազդատի թագավորության սկիզբն աղյուսակում 398 թիվն է։ Այլ հարց

Կազմված Մ. Խորենացու «Հայոց պատմութիւն» Ա և Բ դրձերի ժամանակագրական վկայութիւնների հիման վրա

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ս

1	2	3	4	5	6	7	8	9	1	2	3	4
Պարտից Արշակունիների և Սասանյանների շարք	Տարեթիվներ	Հայ պատմիչների շարք	Տարեթիվներ	Կաթողիկոսների շարք	Տարեթիվներ	Տարեթիվներ	Տարեթիվներ	Սելևկյան արքաների և Հռոմեական կայսրերի շարք	Յելևկյանների տարեթիվներն ըստ Եվսեբիոսի օլիմպիական հաշվումների: (Մասն Ա.)	Սելևկյանների տարեթիվներն ըստ Եվսեբիոսի համաժամանակագրական հաշվումների: (Մասն Բ.)	Սելևկյանների տարեթիվներն ըստ Եվսեբիոսի Մասն Ա, էջ 343-345, 357-358: Մասն Բ, էջ 34-35, 226-248	Վրաց արքաների ժամանակագրութունը ըստ Բրոսսերի
Արշակ Գաղ	57					323	Մանն	Ա. Մակեդոնացու Մել. Նիկատոր Անտ. Սոտեր Անտ. Թեոս	311-280	310-278	32. 32. 32. 32	
(Ա. Մակեդոնացու մահվանից 60 տարի հետո, Անտ. Թեոսի 11-րդ տարում)						322*		Սել. Կալինիկոս Սել. Կերավոս Անտիոքոս Մեծ	279-261	278-259	19. 19. 15. 19	
Արտաշես	31					291			260-245	259-244	15. 15. 15. 15	
						272						
Արշակ Մեծ	52					262						
						257	20					
						237	3					
						234	36					
Արտաշես	31					205						
						198	12	Սել. Փիլոպատոս Անտ. Սպիտանես Անտ. Նիկատոր	185-175	185-173	12. 12. 12. 12	ՆԵՐՐՈՎԹՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ
						186	11		173-163	173-162	11. 11. 11. 11	
						175	2		163-160	162-160	1,6. 1,6. 1. 2	
Արշակ Մեծ	52					174						
						173	12	Դեմետր. Սոտեր Ալեքսանդրոս Դեմետր Դեմետրի Անտ. Սիրիացի Դեմետր Դեմետրի Անտ. Գոնիպոս	160-148	160-148	12. 12. 12. 12	Մրուան 162-112
						161	15**		149-144	148-138	5. 15. 9. 9. 10	
						146	3		139-137	138-135	3. 3. — 3	Փառանջամ 112-93
						143	9		136-128	135-127	9. 9. 9. 9	
			Վաղարշակ	22		134	4		130-123	125-122	4. 4. 4. 4	
						130	12		122-112	122-110	11. 26. 12. 12	ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ
						122						
Արշակունի (Վաղարշակի 13-րդից)	50*					118	18	Անտ. Կյուզիկենացի	111-95	110-93	18. 17. 57. 18	Արքակ 93-81
			Արշակ Ա	13		112			95-93	93-?	2. 2. 2. —	Արտաշ 81-66
			Արտաշես Ա (Արշակունի 24-րդից)	25		100	2	Փիլիպպոս				Բարտոն 66-33
			Տիգրան Բ (Արշակունի 49-րդից)	33		99		Այստեղից հռոմեական կայսերն ըստ պատմագրութիւն	Այստեղից կայսերն ըստ օլիմպիական հաշվումների	Տարեթանակներն ըստ Եվսեբիոսի	Հրեական ըստ մեր հաշվումների	ՆՈՐԻՑ ՆԵՐՐՈՎԹՅԱՆ
Արշակունի	32					72						Մրուան 33-23
			Արտավազդ Ա	10*		42	56	Օգոստ. Օկտավիան.	մթա 41-15 մթ	56,6	Հուդա Մակարե 162-159	Արքակ 23-3
Արշակունի	20		Անիշխանութուն Արշամ (Արշակի 20-րդից)	10*		40					Հովնաթես 159-140	ԲԱՐԹՂՈՍՅԱՆ
			Արշակի 20-րդից	20		31					Սիմոն (կամ Շմալոն) 140-132	
Արշակի 20-րդից	46		Արգաթ (Արշակի 20-րդից) (Արգաթի 2-րդին՝ Բրեստոսի ծնունդ)	38		21					Հովհաննես-Հյուրիանոս 132-106	Աղբիկ մթա 2-55 մթ
			Արտաշես	33*	Նոր թվականություն	20		Օգոստոսի 43 կամ 42-րդ տարին Տիբեր	15-38	23	Արիստարուս 106-105	Բարտոս և Քարթամ } 55-72
			Սանատրուկ (Արտաշեսի 12-րդից)	30		14	23	Կալիգուլա Կլավդիոս Ներոն	38-40	3,4	Հաննես կամ Ալեքսանդրոս, նաև՝ Հովհաննես-Հաննես 105-78	Փարսմանի 72-87 և Կայոս } 72-87
			Դարեհ (Դարեհի 9*-րդից՝ Կոստանի 8-րդից)	20		26			40-56	14,8	Աղբիկ և Աղմայեր } 87-103	
			Արտաշես Բ (Դարեհի 29-րդից)	41		59		Վեսպասիանոս Տիտոս Դոմեթիանոս	56-69	13,7	Ալեքսանդրոս Սաղիճե 78-69	Համադասյ } 103-113 Դերուկ } 103-113
						67			70-80	10	Հյուրիանոս (առաջին անգ.) } 69-66	Փարսման և Միհրդատ } 113-129
						79	10		80-82	2,2	Արիստարուս } 129-132	
						81	15		82-98	16	Հյուրիանոս (II անգամ) 66-32	Աղմի 129-132
Արշակ	17*					87		Ներվաս Տրայանոս	98-99	1,3		Աղմի 129-132
						89			99-114	19,6		
Արտաշես	20					96	2					
						98	19					
Պերոզ	33					106		Հադրիանոս	114-138	21		Աղմի 132-146
						117	21					
						126						
						128						

Արտաշիր Բ Վրամ Ա (Կրման) Հազկերտ Ա	4 10 11	Պապ	7	(Արշակ Բ-ի 3-րդից)	375 379	4 25	Վաղես (Մենակ) Թեոդոս Մեծ	379—395	16
		Վարազդատ (Թեոդոս Մեծի 20-րդից և Շապուհ Բ-ի 56*-րդից փոխարեն 55 կամ 57-րդից)	4	Շահազ	391 397 398	3			
		Արշակ Գ—Վաղարշակ	5	Զավեն (Վարազդատի 3*-րդից, փոխարեն 2-րդից)	400	4			
		Մայուրակես (Արշակ Գ-ի 3*-րդից փոխարեն 2-րդից)	5	Ասպուրակես (Արշակ Գ-ի 3*-րդից փոխարեն 2-րդից)	402 404	5	Արկաղիտ	395—408	13
		Քոսրով Գ	5	Սահակ Պարթև (Քոսրով Գ-ի 3-րդից)	407 409	51			
		Վրամ շապուհ	21		412 413				
		Քոսրով Գ (Կրկին) Շապուհ պարսիկ Անիշխանություն Արտաշես Հայ Արշակունցների	1 4 3 6		417 427 433 434 438 441 447	42	Թեոդոս Փոքր	408—450	42
		Հազկերտ Բ	(19)	Բարձուժր					
				Սուրմակ Բրբելոս Շամուել	1 3 5				
				Ման Սահակ Պարթևի (Հազկերտ Բ-ի առաջին տարում)	459				
		Ման Մ. Մաշտոցի (Ս. Պարթևի մահից 6 ամիս հետո)	459 կամ 460						

- Մանթիվություն
- Աստղանիշներով ցույց տրված տարեքանակներն ու համաժամանակագրական տեղեկությունները որոշված են խորհրդանշանաբանական համաժամանակագրական վկայություններով, որոնց մասին խոսվեց շարադրություն ընթացքում:
 - Պարսից Արշակունիները տարեքանակները, ինչպես ասվեց, գետեղված է ըստ Աստղանիշի: Աղյուսակի մնացած բոլոր թվական ցուցումները և համաժամանակագրական վկայությունները ըստ խորհրդանշանաբանական համաժամանակագրական վկայություններով:
 - Տարեթվերի սյունակի (7) սկզբում գետեղված են սելևկյան դահակալների տարեթվերը՝ ենթադրաբար, ըստ խորհրդանշանաբանական համաժամանակագրական վկայության ընթացքում: Այս թվահարգման համար առաջնորդվել ենք խորհրդանշանաբանական համաժամանակագրական վկայության ընթացքում: Ը) խորհրդանշանաբանական համաժամանակագրական վկայություններով Վաղարշակի թագավորության առաջին տարում (մինչև թագավորելը, որը ըստ նրա 134 թվականն էր (մթա), պետք է սպանվի Անտիոքոս Միգետացին: Ահա այս պատճառով Ալեքսանդրոսը համար թվահարգման ավանդած զանազան տարեքանակներից ընդունել ենք 15-ը:
 - Աղյուսակի հավելվածում տեղադրված հրեական ազգապետների ժամանակագրությունը կազմել ենք Եվսեբիոսի Միք. Աստուր և հայ հեղինակների ցուցումներով, որի հիմքում հիմնականում ընկած են Եվսեբիոսի ավանդած տարեքանակներն ու ժամանակագրությունը:
 - Վրաց արքաների տարեթվերն հանել ենք Զուանշիրի «Պատմություն վրաց» աշխատության 1884 թվի հայերեն հրատարակության տողատակ ժամանակագրությունները, որոնք քաղվածաբար բերված են ըստ Բրոսսի:
 - Վրաց արքաների և հրեից ազգապետների ժամանակագրական շարքերը տեղադրված են աղյուսակի հավելվածում՝ խորհրդանշանաբանական կողմից հայոց այս կամ այն արքային ժամանակակից հիշատակված վրաց և հրեա գործչի ժամանակագրական կապի ստուգումը հեշտացնելու նպատակով:
 - խորհրդանշանաբանական համաժամանակագրական վկայություններով, ինչպես տեսանք շարադրանքի ընթացքում, հոսմանական կայսրերի դահատարեքանակները (Կոստանդին Մեծից հետո) հնարավոր է որոշել, բացի Թեոդոս փոքրի: Ուստի վերջինիս համար 42 տարին ընդունել ենք հեղինակելով ուրիշ հեղինակների տեղեկությունների վրա:

է արդեն, որ Թեոդոս Մեծի համար պատմագիտության մեջ ընդունված է ընդամենը կայսրության 16-ամյա ժամանակաշրջան:

5. Վերջապես, երրորդ գրքի 41-րդ գլխի տեղեկություններից երևում է, որ Թեոդոս Մեծը թագավորեցրել է Պապի Արշակ-Վաղարշակ որդիներին և դրանից մեկ կամ երկու տարի անց մահացել: Այստեղ արդեն կա մոտ 9 տարվա հակասություն, քանի որ աղյուսակում Արշակ-Վաղարշակի թագավորության սկիզբը 402 թիվն է, իսկ Թեոդոսի կայսրության վախճանը ընդունված է 395 թիվին: Այս 9-ը տարվա հակասությունը տարածվում է նաև Թեոդոս Մեծից հետո ընկած ժամանակահատվածի վրա:

Ինչպես տեսնում ենք, նկատվող հակասությունները օրինաչափ բնույթ են կրում և որոշակի սահմանագծով (Թեոդոս Մեծի առաջին տարին) տարածվում են քննարկվող ժամանակահատվածի երկու բաժինների վրա՝ երեքամյա հակասություններ մինչև Թեոդոս Մեծ և իննամյա հակասություններ նրանից հետո: Հատկապես կարևորն այն է, որ այս հակասությունները հեշտությամբ չուծվում են, երբ փորձում ենք հոռմեական շարքի քննարկվող ժամանակահատվածը թվակարգել Խորենացու համաժամանակագրական վկայություններով:

Այսպես՝

Երեքամյա հակասությունների պատճառը հետևյալն է. Խորենացին Կոստանդին Մեծի կայսրությունը հաշվել է ոչ թե 306 թվականից, ինչպես ընդունված է, այլ Դիոկղետիանոսի վերջին տարվանից (304 թ. մ. թ.), նրան տալով 30-ամյա կայսրության ժամանակաշրջան:

Իբրև ապացույց նկատի ունենք հետևյալը:

Խորենացու համաժամանակագրական վկայություններով Տրդատ Մեծի առաջին տարվանից մինչև Խոսրով Բ-ի առաջին տարին պետք է հավասար լինի Դիոկղետիանոսի երկրորդ տարվանից մինչև Կոստանդ Բ-ի 8-րդ տարին ընկած ժամանակաշրջանին:

Ինչպես երևում է, հայկական գծում միայն Տրդատի թագավորության տարիներն են՝ 56 տարի, որը բաժանվում է հոռմեական շարքի համապատասխան ժամանակահատվածին հետևյալ կերպ: Տրդատը իր թագավորության առաջին 19-ը տարիներին ժամանակակից է Դիոկղետիանոսին, քանի որ վերջինիս համար համարյա բոլոր աղբյուրները՝ թե հայ, թե օտար, վկայում են 20-ամյա կայսրության ժամանակաշրջան: Այդպես էլ ընդունված է պատմագիտության մեջ:

Տրդատի թագավորության վերջին 7 տարիները, ըստ Խորենացու, համընկնում են Կոստանդ Բ-ի առաջին 7 տարիներին, որովհետև վերջինիս 8-րդից ինչպես ասվեց, թագավորել է Խոսրովը: Այսպիսով, մնում է Տրդատի միջանկյալ 30 տարին, որը պետք է տալ Դիոկղետիանոսի հաջորդ և Կոստանդ Բ-ի նախորդ Կոստանդին Մեծին, վերջինիս կայսրությունը հաշվելով 304 թվից, նկատի ունենալով, որ Խորենացին ճիշտ գիտեր Դիոկղետիանոսի առաջին տարին՝ 284 թ. մ. թ.: 304 թիվը իբրև Կոստանդին Մեծի առաջին տարի հաստատում է նաև Ասողիկը: Ըստ Ասողիկի «Ի սորա (Կոստանդինի) քսանամեկին ՄՂԱ (291) ամ էր ի կենարար շարշարանաց Տեանն»⁵²: Եթե 3 տարով ետ ենք տանում Կոստանդին Մեծի կայսրությունը, արդյո՞ք նույնքանով էլ չի խախտվում

⁵² Ա ս ո ղ ի կ, էջ 138:

Թեոդոս Մեծի առաջին տարին, որի շուրջ, ինչպես տեսանք, չկար անհամաձայնություն աղյուսակի և պատմագիտության միջև: Ըստ Խորենացու՝ ոչ: Քննարկենք հայ ու հռոմեական շարքերի մի այլ ժամանակահատված:

Ըստ Խորենացու, Տիրան Բ-ի առաջին տարվանից մինչև Վարազդատի առաջինը հավասար է Կոստանդ Բ-ի 17-րդից մինչև Թեոդոս Մեծի 20-րդն ընկած ժամանակաշրջանին:

$$\text{Հայկական գծում ունենք՝ Տիրան Բ՝ 11 + Արշակ Բ՝ 30 + Պապ՝ 7 = 48:$$

Հռոմեական գծում ենթադրվում է Կոստանդ Բ-ի 17-րդ տարվանից + Հուլիանոսինը + Հովիանոսինը + Վալերիանոս և Վաղես + Թեոդոս Մեծի 19-ր տարին: Ինչպես երևում է, հռոմեական գծում ըստ Խորենացու հայտնի է միայն հիշյալ ժամանակահատվածի վերջին 19-ր տարին, մյուսները անհայտ են, որովհետև Խորենացին վերահիշյալ կայսրերի տարեքանակները չի ավանդել: Այս միջանկյալ տարեքանակը պարզելու համար հենվում ենք հետագա հայ հեղինակների ավանդած և պատմագիտության ընդունած տարեքանակների վրա:

Այսպես՝

Անունները հաջորդաբար	Ասողիկ 1885, էջ 138—139	Ս. Անեցի 1893, էջ 64—67	Մյո. Այբե- վանեցի 1867, էջ 25	Ըստ պատմա- գիտու.թ.
Կոստանդին Բ	24	24	24	24
Հուլիանոս	2	1,8	2	2
Հովիանոս	1	8 ամիս	1	1
Վալերիանոս — Վաղես	11	16 (նաև 11)	11	15
Թեոդոս Մեծ	15	25	25	16

Քանի որ ոչ մի տեղ չենք գտնում որոնվող 48 տարին, ենթադրաբար ընդունում ենք աղյուսակի առաջին երեք կայսրերի տարեքանակներն անփոփոխ, նկատի ունենալով, որ նրանք ընդունված են բոլորի կողմից: Այս ենթադրությանը պարզվում է նաև քննարկվող ժամանակահատվածի առաջին ծայրաթևը, որը կաղմելու է 11 տարի՝ Կոստանդ Բ-ի մնացած 8 տարին + Հուլիանոս՝ 2 + Հովիանոս 1: Այսպիսով երկու ծայրաթևը միասին կաղմելու են 30 տարի, մնում է միջանկյալ 18 տարին, որը, դարձյալ ենթադրաբար, տալիս ենք Վալերիանոս և Վաղես կայսրերին, պատմագիտության մեջ ընդունված 15-ի փոխարեն: Փաստորեն, եթե 3 տարով, ըստ Խորենացու, ետ շարժվից Կոստանդին Մեծի կայսրությունը, հետևաբար և հաջորդ կայսրերինը, Թեոդոս Մեծի առաջին տարին մնաց անփոփոխ, Վալերիանոս և Վաղես կայսրերի տարեքանակները 3 տարի ավելացնելով:

Այս ենթադրություններով կունենանք հետևյալ տարեթվերը՝ Գիոկղեոսինոս՝ 284—(20)—304, Կոստանդին Մեծ՝ 304—(30)—334, Կոստանդ Բ՝ 334—(24)—358, Հուլիանոս՝ 358—(2)360, Հովիանոս՝ 360—(1)—361, Վալերիանոս և Վաղես՝ 361—(18)—379, որոնցով լուծվում են վերահիշյալ երեքամյա բոլոր հակասությունները:

Երկրորդ հարցը Թեոդոս Մեծից հետո նկատվող 9-ամյա հակասությունների հարցն է: Այստեղ արդեն պատճառը համեմատաբար որոշակի է: Քաննայն է, որ Խորենացին Թեոդոս Մեծի համար ընդունել է ոչ թե 16, այլ 25-ամյա կայսրության ժամանակաշրջան: Դիմենք փաստերին: Վերևում տեսանք, որ նա հիշատակեց Թեոդոս կայսեր 20-րդ տարին՝ իրրև Վարազդատի 1-ին տա-

րի: Սրան զուգահեռ Խորենացին հայտնում է նաև, որ նույն կայսրը ոչ միայն դահազրկել ու արսորել է Վարազդատին, վերջինիս 4-ամյա թագավորությունից հետո (գիրք Գ, գլ. Խ, ԽԱ), այլև թագադրել է Պատլի Արշակ ու Վաղարշակ որդիներին, ապա ինչպես երևում է երրորդ գրքի 41-րդ գլխի շարադրանքի հաջորդականությունից, Արշակի երկրորդ, զույգ և երրորդ տարում մահացել:

Այսպիսով, բաց Խորենացու, Թեոդոս Մեծի համար ունենք՝ 24 կամ 25 տարի (19 + 4 + 1 կամ 2), մի տարեքանակ, որը հաստատում են Ս. Անեցին, Մխ. Այրիվանեցին և ուրիշներ: Այստեղ էլ արդյունքը նույնն է: Թեոդոս Մեծի համար ընդունելով 25-ամյա ժամանակաշրջան (չընդունելու իրավունք չունենք, քանի որ խոսքը Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգի վերականգնմանն է վերաբերում), և անփոփոխ պահպանելով հետագա կայսրերի տարեքանակները՝ Արկադիոս՝ 13, Թեոդոս փոքր՝ 42, ինչպես ընդունված է, որը հաստատում են նաև հայ հեղինակները՝ Ասողիկ, Ս. Անեցի, Մխ. Այրիվանեցի և ուրիշներ, բացատրվում են նաև հռոմեական շարքի քրնեարկվող հատվածի և աղյուսակի մյուս շարքերի միջև նկատվող 9-ամյա հակասությունները:

Նկատի ունենալով միաժամանակ, որ այս մոտեցմամբ հռոմեական շարքի քրնեարկվող ժամանակահատվածը համահնչյուն է դառնում աղյուսակի մնացած բոլոր շարքերին, ուր ներքին փոխհամաձայնությունը ակնբախ և անկասկածելի է, անհնար է չհեթադրելն անգամ, որ Խորենացին հռոմեական կայսրերի համար այսպիսի ժամանակագրության է հետևել:

Համաժամանակագրական այս աղյուսակը Խորենացու համաժամանակագրական տեղեկություններով քննարկելուց դատ, մեր հերթական խնդիրն է այն ստուգման ենթարկել նաև նրա «Հայոց պատմության» երկրորդ ու երրորդ գրքերի պատմա-ժամանակագրական բնույթի տեղեկություններով և այդ գրքերում ամփոփված պատմական նյութի ամբողջ շարադրանքով: Այս պահանջը պետք է ծառանա Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրությամբ զբաղվող յուրաքանչյուր ուսումնասիրողի առջև, քանի որ, ինչպես հայտնի է, և ինչպես վերևում ակնարկվեց, Խորենացին ժամանակագրության հեղինակ չի բառիս բուն իմաստով, ինչպես օրինակ Նվսեբիոս Կեսարացին իր հանրահայտ «ժամանակագրությամբ», Մխիթար Այրիվանեցին՝ «Պատմություն ժամանակագրական» աշխատությամբ և ուրիշներ: Խորենացին հմուտ պատմաբան է, որին ժամանակագրությունը անհրաժեշտ է եղել բուն պատմության շարադրանքի համար, որովհետև, ինչպես ճիշտ նկատել է նա «Ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան»: Այս իսկ առումով Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրության վերականգնման ամեն մի փորձ պետք է քննություն բռնի նրա շարադրած պատմությամբ, անառարկելի համարելով այն, որ նա պատմությունը կշարադրեր իր գիտեցած ժամանակագրությամբ:

Նախապես հայտնենք, որ մեր կազմած համաժամանակագրական աղյուսակն ամբողջությամբ քննություն է բռնում նաև այս դեպքում, որի հաստատման համար Խորենացու աշխատությունից կարելի է բազմաթիվ փաստեր վկայակոչել: Այդ թողնելով մի այլ առիթի, նշենք այստեղ, որ Խորենացու մոտ մենք չենք գտնում որևէ իրադարձություն, որը հիշատակված լինի հայոց այս կամ այն արքայի գահակալության ժամանակաշրջանում և զուրս մնա աղյուսակով ուրվագծված նրա թագավորության շրջանակներից, կամ էլ այս կամ այն թագավորին ժամանակակից ճանաչված

օտար գործիչները որևէ շահով ժամանակակից շինեն իրենց հետ հիշատակված հայոց արքաներին:

Վերջապես, համոզվելու համար, որ, իրոք, այս ժամանակագրական համակարգն է ընկած խորենացու «Հայոց պատմության» հիմքում, գիմենք նաև հետևյալ փաստերին:

1. Երկրորդ գրքի 24-րդ գլխի վկայությունների համաձայն Հայաստանում թագավորել է Արշամը, իսկ նույն տարում Պարսկաստանում մահացել է 6-րդ գահակալ Արշեղը և գահը ժառանգել նրա մանկահասակ որդի Արշավիրը: Այսպես էլ ունենք աղյուսակում: 20 թվականը (մ.թ.ա.) տարեթիվն է թե Արշեղի մահվան և թե Արշամի ու Արշավիրի թագավորության:

2. Նույն գրքի 26-րդ գլխի տեղեկություններով, Արգարի թագավորության երկրորդ տարում Հայաստանը լրիվ հարկատու է դարձել Օգոստոս կայսեր և նույն տարում տեղի է ունեցել Քրիստոսի ծնունդը:

Աղյուսակով՝ մեկ թվականը (մ.թ.) համապատասխանում է Արգարի երկրորդ տարվան, նույն թվականին, ըստ պատմագիտության, տեղի է ունեցել Օգոստոսի արևելյան աշխարհագիրը և Քրիստոսի ծնունդը:

3. Երրորդ գրքի 6-րդ գլխի շարագրանքից երևում է, որ Շապուհ Բ-ն թագավորել է խոսրով Բ-ի սկզբի տարիներին: Իրականում այսպես էլ ունենք աղյուսակում՝ խոսրով Բ՝ 341 թվից (մ.թ.) Շապուհ Բ՝ 343-ից (մ.թ.):

4. Համաձայն նույն գրքի 9-րդ գլխի, վրաց թագավոր Միհրանը սպանվել է խոսրով Բ-ի ժամանակ հյուսիսային ցեղերի կողմից, որոնք արշավել էին Հայաստան: Միհրանը, որը 24-րդ գահակալն է վրաց, ըստ Բրոսսի թագավորել է 265—342 թթ.⁵³:

Ինչպես տեսնում ենք նա, իրոք, ժամանակակից է խոսրովին, վերջինիս թագավորության սկզբի տարիներին:

5. Ըստ խորենացու, խոսրով Բ-ի որդի Տիրանի 4-րդ տարուց հետո Միջագետքում պայքարել են Շապուհ Բ-ն ու Կոստանդր և զինադադար են կնքել, որը տևել է «ամս սակաւս», որից հետո վերադարձել է Կոստանդ կայսրը և երկար հիվանդությունից հետո մահացել (գիրք Գ, գլ. ԺԲ): Աղյուսակով Տիրանի 4-րդ տարին 353 թիվն է, իսկ Կոստանդի մահը՝ 358⁵⁴: Պարզ երևում է, որ աղյուսակը քննություն է բռնում նաև այս տեղեկություններով:

6. Այս դեպքերից հետո Տիրան թագավորը, գաշնակցած Հուլիանոսի հետ, պայքարել է Շապուհ Բ-ի դեմ, և Հուլիանոսի առաջին կամ երկրորդ տարում տանջամահ արել Հուսիկ կաթողիկոսին (գիրք Գ, գլ. ԺԳ, ԺԴ): Ըստ աղյուսակի՝ Հուլիանոսի կայսրության սկիզբը 358 (մ.թ.), նույն կամ 359 թվին՝ Հուսիկի մահը:

7. Համաձայն 3-րդ գրքի 19-րդ գլխի, Վալենտիանոս կայսրը թուղթ է գրել Արշակ Բ-ին: Աղյուսակով Վալենտիանոսի և Արշակի սկզբնատարիները գրված են 361 թվին: Հետևաբար հնարավոր էր, որ նրանք նամակագրական կապ ունենային:

8. Ըստ խորենացու Պապի թագավորության առաջին տարում տեղի է ունեցել Զիրավի ճակատամարտը: Ժամանակակիցներ են Շապուհ Բ-ը և Թեոդոս

53 Ջոուանչիբո, Պատմութիւն վրաց, Վենետիկ, 1884, էջ 40, ծանոթ. 4:

54 Ինչպես այս, այնպես էլ հետագա կայսրերի մասին խոսելիս, նկատի ունենք նրանց համար խորենացու վկայություններով կազմված ժամանակագրությունը, որի մասին խոսվեց վերևում:

Մեծ կայսրը (գիրք Գ, գլ. 1է): Այդ հնարավոր է, որովհետև Պապի առաջին տարին 391 թիվն է, Շապուհը թագավորելու է դեռևս մինչև 413 թիվը, իսկ Թեոդոս Մեծի կայսրությունը ընդգրկում է 379—404 թվականները:

9. Խորենացու տեղեկություններով Պապին սպանել են Թեոդոս Մեծի ժամանակ (գիրք Գ, գլ. 1Թ), Վարազդատին թագադրել և ապա, ինչպես ասվել է, գահազրկել է Թեոդոս Մեծը, որից հետո թագադրել է Պապի Արշակ և Վաղարշակ որդիներին և երկու տարի անց մահացել: Ըստ աղյուսակի՝ Պապի մահը՝ 398, նույն թվից՝ Վարազդատ, վերջինիս գահազրկումը 402-ին, այս թվից՝ Արշակ և Վաղարշակ:

10. Համաձայն երրորդ գրքի 42-րդ գլխի, Շապուհ Բ-ն ու Արկադիոս կայսրը ժամանակակիցներ են և բաժանում են Հայաստանը Արշակ Գ-ի վեցերորդ տարում (գիրք Գ, գլ. ԽԶ):

Այսպես էլ ունենք: Արշակ Գ-ի թագավորության վերջը (ամբողջ Հայաստանի վրա) 407 (մ.թ.), Արկադի կայսրությունը՝ 404—417, Շապուհ Բ-ի թագավորությունը արդեն հայտնի է:

11. Արշակ Գ-ի Հայաստանի արևմտյան մասում երկու և կես տարվա թագավորության (407—409/10) վերջերին սլայքար է տեղի ունեցել Արշակի և Խոսրովի միջև (վերջինս արևելյան մասում), ժամանակակից են դարձյալ Արկադ կայսրը և Շապուհը (գիրք Գ, գլ. ԽԲ—Մ): Այստեղ էլ համաձայնություն անկասկածելի է:

12. Ըստ երրորդ գրքի 50-րդ գլխի տեղեկությունների, Սահակ Պարթևի կաթողիկոսության առիթով, ինչպես նաև Արկադիոս կայսեր հետ բարեկամանալու պատճառով, Շապուհը զայրանում և գահազրկում է Խոսրով Գ թագավորին և նրա փոխարեն թագադրում Վռամշապուհին: Աղյուսակի համաձայնությունը ակնբախ է, որովհետև Խոսրովի առաջին անգամվա թագավորության վերջին տարին, ինչպես նաև Վռամշապուհի առաջին տարին 412 թվականն է, իսկ Շապուհը ունի թագավորելու ևս մեկ տարի:

13. Նույն գլխի վկայություններով, Շապուհ Բ-ի որդի Արտաշիրը, որը առարված էր Հայաստան՝ թագադրելու Վռամշապուհին, թագադրելուց հետո «Եւ թողեալ զունդ ստուար, ինքն ի Տիղրոն փութայր հասանել, ի ծերութենէ հօրն ակն ածել, ընդ իւր ունելով զԽոսրով...»:

14. Համաձայն նույն գրքի 51-րդ գլխի, Արկադիոս կայսրը ժամանակակից է Վռամ Կրման արքային, վերջինիս թագավորության սկզբներին: Աղյուսակով՝ Վռամ Կրմանի առաջին տարին և Արկադիոս կայսեր վերջին տարին 417 թվականն է:

15. Ըստ երրորդ գրքի 55-րդ գլխի տեղեկությունների, Խոսրով Գ-ն երկրորդ անգամ թագադրվել է Հազկերտ Ա-ի կողմից և մեկ տարի թագավորելուց հետո մահացել, որին փոխարինել է Հազկերտի որդի Շապուհը: Աղյուսակով՝ Հազկերտ Ա՝ 427-ից, Խոսրովի երկրորդ թագավորությունը 433—434 թթ., Շապուհի թագավորության սկիզբը Հայաստանում 434-ից:

16. Նույն գրքի 56-րդ գլխի վկայություններով, Հազկերտ Ա-ի մահվան տարում սպանվել է Շապուհը, այդ թվականը միաժամանակ վերջինիս Հայաստանում թագավորելու վերջին տարին էր: Այդպես էլ ունենք աղյուսակում, քանի որ նույն 438 թվականն է թե՛ Հազկերտի մահվան և թե՛ Հայաստանում Շապուհի թագավորության վերջին տարին:

Չնայած մեր կազմած համաժամանակագրական աղյուսակի ստուգման համար այսքանով էլ չեն սպառվում խորհնացու «Հայոց պատմության» ընձեռած հնարավորությունները, սակայն բավարարվենք եղածով և այստեղ ավարտենք մեր խոսքը: Ավելացնենք միայն, որ այս բոլորից հետո, երբ աղյուսակը քննություն է բռնում խորհնացու համաժամանակագրական վկայություններով, պատմա-ժամանակագրական բնույթի տեղեկություններով և, անգամ, նրա աշխատության ամբողջ շարագրանքով, մեր կարծիքով անկարելի է կասկածելն անգամ, որ այս ժամանակագրությունն է հանդիսացել «Հայոց պատմության» հենքը և այս է խորհնացու երկրորդ ու երրորդ զրքերի ժամանակագրական համակարգի ընդհանուր ու ճիշտ պատկերը:

Այժմ արդեն, երբ վերականգնված ենք համարում խորհնացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, մեր հերթական խնդիրն է առաջիկայում, անդրադառնալով նաև նրա հավաստիության հարցին, ցույց տալ՝ հնարավո՞ր է արդյոք առաջնորդվել այդ ժամանակագրությամբ, կամ որրանո՞վ է հավաստի խորհնացու շարագրած պատմությունը:

Л. П. ШАГИНЯН

О ХРОНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ «ИСТОРИИ АРМЕНИИ» МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ

Р е з ю м е

В статье рассматривается ряд важных вопросов, уточнение которых может послужить предпосылкой для восстановления хронологии второй и третьей книг «Истории Армении» М. Хоренаци.

На основании соответствующих показаний М. Хоренаци и последующих армянских историков в статье показано, что Хоренаци указал в качестве даты основания династии персидских Аршакидов—не 250 г. до н. э., как это полагали многие исследователи, а 262 г. до н. э.

Второй вопрос касается определения последнего года царствования той же династии Аршакидов и, следовательно, даты основания династии Сасанидов. Автор предполагает, что Хоренаци имел в виду не 226, а 245 г. н. э.

Особое внимание автор обратил на те изменения, которые претерпели в последующие века хронологические данные Хоренаци, касающиеся царей династии персидских Аршакидов, и пришел к заключению, что, корректируя эти изменения, следует принять за основу Степанноса Асохика, поскольку у него данные Хоренаци сохранились в сравнительно более нетронутым виде. При таком толковании данных Хоренаци как по конечным датам, так и по сумме лет правления указанных в списке царей общая продолжительность правления династии персидских Аршакидов составляет 507 лет вместо указываемых ими 476.

Исходя из этих предварительных выводов, автор статьи составил хронологическую таблицу персидских Аршакидов, на основании которой он пытается решить вопросы хронологии армянских Аршакидов, Сасанидских царей и армянских католикосов. По мнению автора статьи,

до нас дошли в неизменном виде все те хронологические данные Хоренаци, которые относятся к количеству лет правления каждого из последних.

На основании соответствующих синхронических данных Хоренаци автор предлагает внести некоторые коррективы в дошедший до нас список царей армянских Аршакидов.

К статье приложена общая синхроническая таблица второй и третьей книг «Истории» Мовсеса Хоренаци, которая согласована автором со всеми показаниями хронологического характера Хоренаци и изложением всей его «Истории». Эту таблицу автор считает общей и точной картиной хронологической системы упомянутых книг «Истории Армении».

Рассмотрение достоверности этой хронологии не входило в цель данной статьи.

L. P. CHAHINIAN

A PROPOS DE LA CHRONOLOGIE DE L'HISTOIRE D'ARMENIE DE MOÏSE DE KHORENE

L'auteur examine quelques questions préliminaires se rapportant aux recherches chronologiques des IIe et IIIe livres de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khorène.

La première rectification émanant des témoignages de Moïse de Khorène, comme de ceux des auteurs anciens l'ayant imité, concerne l'avènement de la dynastie des Arsacides de Perse que le célèbre historien arménien fait remonter à —262 et non à —250 comme on l'a souvent cru.

La seconde question est celle de la date de l'avènement de la dynastie des Sassanides qui est aussi celle de la fin des Arsacides, que l'auteur suppose être chez Moïse de Khorène l'an 245 et non en 226.

L'auteur examine également la question des modifications d'ordre chronologique apportées à la liste des rois Arsacides de Perse. Les témoignages de Moïse de Khorène que l'auteur compare à ceux des historiens reproduisant la liste des rois montrent que la liste des rois arsacides de Perse de Moïse de Khorène a subi, par ailleurs, de notables changements qu'on ne peut rétablir qu'en s'adressant à Etienne Açoghik qui nous a relativement mieux conservé ces mêmes témoignages de Moïse de Khorène.

Une semblable analyse des témoignages de Moïse de Khorène, s'inspirant, d'une part, des dates limites et, d'autre part, de la somme des années de la liste des rois nous donne la durée du règne des Arsacides égale à 507 années au lieu des 476 admises.

Ces premières déductions ont servi à dresser le tableau chronologique des Arsacides de Perse, grâce auquel l'auteur tente de et aider à

résoudre les problèmes chronologiques concernant les Arsacides arméniens, les rois sassanides et les patriarches arméniens.

Selon l'auteur, les témoignages renfermés dans le texte original de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khorène, relatifs à la durée des règnes des patriarches arméniens, nous sont parvenus inchangés.

La liste des rois arsacides arméniens exigent certaines corrections qui devront découler des données chronologiques rapportées par Moïse de Khorène.

L'article s'accompagne d'un tableau synchronique général des IIe et IIIe livres de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khorène. Ce tableau correspond à tous les renseignements d'ordre chronologique rapportés par Moïse de Khorène, ainsi qu'au contenu de son Histoire. Selon l'auteur, ce tableau reproduit fidèlement et avec précision le système chronologique des deux livres précités de l'Histoire d'Arménie.

Le présent article n'avait pas pour tache de vérifier la justesse de cette chronologie.